

FAKAMATALA **FAKATA‘U** 2021/2022

MATU‘UAKI E LOA ‘I HE PULE LELEI

KAKANO ‘O E LIPOOTI

	Peesi
1. Talateu ‘a e ‘Ompatimeni	1
2. Fakamatala ‘a e Pule Lahi	2
3. Fakafe‘iloaki	3
4. Ngaahi Ola	4
5. Tu‘unga ‘o e Ngaue	8
(i) Ngaue fakapa‘anga	8
(ii) Lipooti ‘a e ‘Aotita	9
6. Ngaahi launga kuo kakato e ngaue ki ai	12
7. Vakai vave ki he ta’u	32
8. Aofangatuku	33
9. Fakamatala Tanaki 1: Lipooti Pule ‘a e ‘Atita	34
Fakamatala Tanaki 2: Tali ki he Tohi ‘a e ‘Atita	56

1. Talateu ‘a e ‘Ompatimeni

‘Oku ou fiefia ke fakafe’iloaki atu e Fakamatala Fakata’u ‘a e ‘Ofisi ‘o e ‘Ompatimeni ki he Ta’u Fakapa’anga 2021/22 (1 Siulai 2021 ki he 30 Sune 2022), ‘o fakatatau mo e *kupu 25 ‘o e Lao ki he ‘Ompatimeni 2001*. Ko e ngaahi me’a mahu’inga ‘o e ta’u ko eni ‘oku fekau’aki mo e Hunga Tonga mo Hunga Ha’apai mo e to mai ‘a e mahaki Koviti-19.

‘Oku mahulu ange ‘a e mahu’inga ke pule lelei ‘a e fa’unga ngaue lolotonga ‘a e ngaahi taimi ‘o e fakatamaki, ‘o hange ko e ngaue ‘ata ki tu’a, tali ui ki he fatongia, ke fakafeangai-ngofua ‘a e fakahoko fakafatongia pea potupotu-malie, foki. ‘Oku hoko ‘a e ngaahi makatuliki ‘o e pule lelei ke ne ofe’i mai ‘a e loto falala ‘o e kakai, pea ne fakaivia hono tau’i ‘o e faihala mo e ngaue kaka, pea ‘oku ne faka’ai’ai ‘a e kafataha mo e poupou fakatokolahi ‘a e kakai, kae’uma’a ‘a e ola lelei mo e lavame’a ‘a e ngaahi ngaue ‘a e pule’anga ma’a e kakai.

‘Oku tongi ‘i he Lao ‘Ompatimeni 2001 ‘a e tefito’i fatongia ‘o e ‘Ofisi ni. Ko e taumu’a fakalukufua ke fakatotolo’i, toe vakai’i ‘a e ngaahi faitu’utu’uni mo ‘oatu ha fale’i ke fakapapau’i ‘oku taau ‘a e ngaue ‘oku fai ma’a e kakai. ‘Oku ‘oange ‘e he Konisitutone ‘i he lilii lao ‘o e 2021 ‘a e tokangaekina mo e malu’i taupotu-taha ke tu’utai e tau’ataina pea ‘ikai ha kaunoa ‘i he fakahoko fatongia ‘a e ‘Ompatimeni.

‘Oku hokohoko atu ‘emau fakatotolo’i ‘a e ngaahi launga mei he kakai, ngaahi kaveinga ‘oku mau kamata hono fakatotolo’i (own motion) mo e ngaahi launga ‘oku mau ma’u ‘o fakatatau mo e mafai ‘oku ‘omai ‘e he lao. ‘I hoku fatongia ko e ‘Ompatimeni, ‘oku ou tukupa ke paotoloaki ai pe ‘a e ‘a e tu’unga ‘oku ma’olunga mo fakafaingamalie ‘a ‘emau ngaue ki he ngaahi launga mei he taha kotoa.

‘Oku ou fakamalo ki he poupou ‘oku ma’u ‘e he ngaue ni mei he ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea mo e Pule’anga Tonga. ‘Oku malava hono ‘unuaki ‘o e fatongia ki he leleiangae makatu’unga ‘i he ngaue lelei mo mateaki ‘a e kau ngaue.

 ‘Aisea Havea Taumoepeau SC
 ‘Ompatimeni

2. Fakamatala ‘a e Pule Lahi

‘Oku mau lipooti ‘a e ngaahi launga’ o to’oto’o konga lalahi mei ai ‘a e fakaikiiki mo e ola ‘o e ngaue kuo fakahoko’ o fakatatau ki he kupu 30.

" 'E ngofua ki he 'Omipatimeni mei he taimi ki he taimi, 'o kapau 'e kaunga lelei ki he kakai fakalukufua, pe kaunanga lelei ki ha taha, Potungae pe kautaha, ke ne pulusi ha ngaahi lipooti pe fakamatala kehe fekau'aki mo hono fakahoko 'a hono ngaahi fatongia pe kaunga ki ha me'a pe ngaahi me'a pau na'a ne fakatotolo'i, 'o tatau ai pe pe ko e ngaahi me'a ko ia kuo fakakau atu pe 'ikai ki ha lipooti kuo tepile'i 'i he Fale Alea 'i he Lao ni. "

‘Oku fakapapau’i ‘i he Tu’utu’uni Tala Fakahaha ‘a e Kautaha ‘a e ngaahi Pule’anga Fakatahataha ‘o Mamani (*United Nations*) na’e fakahoko ‘i Tisema 2020 pea mo hono fakapapau’i ‘o e ngaahi Mo’oni Fakaengae ‘o Venisi (*Venice Principles*), ‘a e malu’i mo e tokangaekina ‘o e lao fakavaha’apule’anga. Na’e faka’ilonga’i ‘a e 20 Ta’u ‘o e ‘ofisi fakataha mo e malu ange ‘ene tau’ataina ‘i he malumalu ‘o e Konisitutone ‘o e fonua, pea o fakataha ia hono talaki fakamamani-lahi ‘e he UN ‘a e tokangaekina makehe fakavaha’apule’anga ‘o e ngaue ‘a e ‘Omipatimeni. Ko e kaveinga ‘o e katoanga ‘o e 20 Ta’u ‘o e ‘ofisi na’e tohi nounou ‘i he lea faka-Pilitania ko VVV – Good Governance (Vaccination, Victorious, Vicennial) pe ko e Pule Lelei, ko e huhu malu’i, ikuna, 20 Ta’u. ‘Oku fakamo’oni ‘a e Pule Lelei ki he fakafeangai mo e taliangi ‘a e ‘Ofisi ki he ngaahi fiema’u ‘o e huhu malu’i mo hono ikuna ‘o e 20 ta’u ‘o e ‘ene faifatongia. Ko e taha e ngaahi a’usia mahu’inga ‘o e 20 Ta’u ko hono toe fakalahi e ngaue ki he ngaahi motu ‘aki hono fokotu’u e ‘ofisi ‘i Vava’u.

Na’e hokohoko atu ‘a e ngaahi polokalama tala fatongia ko e taha ‘o e ngaahi ngaue tefito ke lahiange ‘a e mahino ki he kakai ‘a e fatongia ke faka’ai’ai ‘a e ngaue angatotonu ‘a ia ko e kupu matu’aki mahu’inga ki he ngaahi totonu ‘a e tangata mo e faifatongia mo e faitu’utu’uni ‘oku ‘ata ki tu’a. ‘Oku hokohoko atu ‘a e taliui ‘emau faifatongia ki he ngaahi fiema’u ‘o e ngaue angatotonu pea mau ngaue atu ke ului mai mo e ngaahi potungae ‘a e pule’anga.

‘Alisi Numia Taumoepeau KC
Pule Lahi

3. Fakafe‘iloaki

Taumu'a

- Ko 'emau taumu'a ke fakalalakala e fai fatongia 'a e pule'anga mo 'ene ngaahi kautaha pisinisi ma'a e kakai

Mafai

- 'Oku mau feinga ke ngaue taau mo lelei pea mo ongo'i 'a e kakai, ngaahi potungaue 'a e pule'anga mo 'ene ngaahi pisinisi mo e ngaahi va'a fakangaue, 'o faka'aonga'i lelei ki ai 'emau ngaahi koloa fakangaue pea ke fakapapau'i 'oku faingofua e fetu'utaki mai 'a e kakai

Visone

- Ke totonu mo taau, 'ata ki tu'a mo vekeveke mu'a e fa'unga ngaue he ngaahi potungaue, kautaha mo e ngaahi va'a ngaue 'a e pule'anga

Misiona

- Ke ola lelei mo potupotutatau e fa'unga ngaue ki he ngaahi launga 'o hakeaki'i ai e founa ngaue leleitaha ma'a e kakai, angatotonu, pule lelei, 'ata ki tu'a mo tali ui ki he fatongia 'i he ngaahi ngaue fakapule'anga mo 'ene ngaahi pisinisi

4. Ngaahi Ola

Pule Lelei mo e ‘Efika Ngaue

“Ko e Pule Lelei mo e ‘Efika Fakangaue” ‘a e kaveinga e fakataha fakalukufua (*retreat*) na’e fakahoko he ‘aho 24 ‘o ‘Akosi, 2022. Na’e fakahoko e polokalama ni fakataha mo e kakato e 21 Ta’u ‘o e ‘Ofisi ‘o e ‘Omipatimeni.

‘I he lea tefito ‘a e ‘Omipatimeni, ‘Aisea Taumoepeau, SC., na’a ne fakamamafa ‘i ‘a e mahu’inga ‘o e pule lelei ‘i he felave’i mo e kupu 18(i) ‘o e *Lao ki he ‘Omipatimeni*. ‘Oku fekau’aki ia mo e ngaahi pou tuliki mahu’inga ‘e fā (4) ‘o e pule lelei mo e fai fatongia ‘a e ‘ofisi. ‘Oku kau ai ha fai tu’utu’uni ‘oku hangehangē ‘oku maumau ai ‘a e lao; ko ha fai tu’utu’uni ‘oku ta’efakapotopoto, ta’etotonu, fakaehaua pe filifilimanako; ko ha fai tu’utu’uni na’e makatu’unga fakakatoa pe fakakonga ‘i ha hala fakalao; pe ko ha fai tu’utu’uni na’e hala.

Ngaahi makamaile ‘a e ‘Ofisi 2001 - 2022

Ko e ngaahi makamaile pe lavame’a ‘o e pule lelei kuo a’usia ‘e he ‘ofisi, ‘o a’u mai ki he ‘aho ni, na’e kau ai ‘a e liliu ki he Konisitutone pea tali ‘e he Fale Alea ‘i he 2018 pea mokoi ki ai ‘a ‘Ene ‘Afio ‘i he 2021.

Kupu 31(b)(i) kuopau ke ‘i ai e ‘omipatimeni kuo fokotu’u ‘e he sea ‘i he loto ki ai e Fale Alea; (ii) kuo pau ke ‘i ai ‘a e tau’ataina kakato ‘a e ‘omipatimeni tukukehe ‘oka tu’utu’uni kehe ‘a e lao ke ngaue’aki tau’ataina ‘a hono ngaahi mafai mo e ngaahi fatongia fakalao ‘o ‘ikai ha kaunoa ‘e taha mei ha taha pe mafai.

“Ko e ‘efika fakangaue ‘oku ‘uhinga ia ki he ngaue ‘oku ke fai mo totonu ke fakahoko ‘i he founa ‘oku lelei. Foaki ki ai ho loto kotoa, ho’o tukuingata, mo ho’o fakakaukau mo e me’a kotoa pe ‘oku ke ma’u. ‘I hono fakanounou, ‘oku tau talanoa heni ki he anga totonu,” ko e fakamamafa ia ‘a e ‘Omipatimeni. Na’a ne toe fakahounga’i e 21 Ta’u hono fokotu’u ‘o e ‘ofisi. Na’e faka’ilonga’i e 20 Ta’u ‘o e ‘ofisi he ta’u kuo’osi fakataha mo e fonua, ngaahi ‘ofisi ‘omipatimeni ‘i he Pasifiki mo mamani lahi ‘i he kaveinga ko e V. V. V. Pule Lelei pe Huhu Malu’i, Ikuna, 20 Ta’u ‘o e Pule Lelei. Na’e fuofua ‘iloa e ‘ofisi ko e Komīsona ki he Vā mo e Kakai, na’e ‘ikai ke fu’u ‘aonga mo lavame’a ‘e ne fai fatongia ‘i ha ngaahi taimi. Na’e hangē ha vaka kuo tukufolau ‘i ha ‘oseni ‘o e ta’e’iloa ‘a e ngaue ‘a e Komīsona ki he Vā mo e Kakai. ‘I he lolotonga ni kuo tuku’au mai e ngaue he ngaahi fa’unga kehekehe, hili hono fokotu’u ‘i he 2021. Na’e hangē na’e li’ekina pe, ka kuo toe ake mai, ‘o a’u eni ke hoko ko e sino faka-Konisitutone.”

Kau Ngaue Ko e toko 26 ‘a e kau ngaue tu’uma’u lolotonga ‘a e ta’u ‘oku lipooti. ‘Oku ‘ata ‘a e lakanga ‘Ofisa Fakatotolo Pule ‘e taha mo e lakanga ngaue lau ‘aho ki he toko ua. Na’e kamata ngaue ‘a ‘Etivoni Pifeleti ‘i Fepueli 2022 ko e ‘Ofisa Fakatotolo.

Toko taha ngaue leleitaha ‘o e Mahina ‘Oku fili ‘e he kau pule ‘a e ‘ofisa ngaue leleitaha ‘i he mahina ‘o faka’ilonga’i ko e toko taha ngaue tu’ukimu’a-taha ia ‘o e mahina. Na’e fuofua fokotu’u ai e tokotaha ngaue lelei taha ‘o e Kuata Ma’asi, 2022. Lolotonga ‘a e taimi ‘o e tapuni fakafonua e ngaahi ngaue’anga mei Sanuali ki Ma’asi, na’e kau ‘a e ‘Ofisa IT ko Latu Vehikite he timi ngaue na’e fiema’u ke kei fai fatongia lolotonga e taimi ko eni, ke ne fakapapau’i na’e kei malava pe ‘a e fetu’utaki faka’initaneti ‘i he taimi mohu pole mei he ola kovi ‘o e puna ‘a e mo’ungaafi mo e peau kula.

Ako & Fakataha Palani Ngaue Na’e fakamamafa ‘a e ngaahi ako fakakuata ma’a e kau ngaue ‘i he fatongia tefito ‘o e va’a takitaha mo e Tohi Tu’utu’uni ki he kau Ngaue ‘a e ‘Ofisi ‘o e ‘Omipatimeni, ‘o tataki ‘e he kau taki he ngaahi va’a ngaue. Ko e konga mahu’inga eni ‘o e ngaahi ako fakalotofale ‘o taumu’a ke toe fakamalohi’i e ‘ilo mo hono fakaivia ‘o e kau ngaue.

Lolotonga ‘a e ta’u, na’e fakahoko ai ‘e he ‘Ofisi ha Fakataha Palani Ngaue ‘e ua – (1) ko e Fakataha ‘a e kau Pule mo e kau Ngaue na’e fai ‘i Neiafu ‘i he ‘aho 10-11 ‘o Novema, 2021; (2) Fakataha Palani Ngaue ma’a e kau ngaue kotoa na’e fakahoko ‘i he 30 ‘o Novema, 2021, ‘i he kaveinga – Anga Totonu & Taki. Na’e tataki ‘e Katrina Ma’u ‘o e Tapuaki Mei Langi Consultancy, ‘a e ako fekau’aki mo e Anga Totonu mo e Taki ‘i Neiafu mo Nuku’alofa. Na’e toe fakahoko mo e ngaahi tala fatongia ko e konga ‘o e Fakataha na’e fai ki Neiafu. ‘Oku faka’ilonga’i e fuofua ‘aho ‘o e mahina takitaha ‘a e Lotu Fakataha ‘a e kau ngaue, ‘o tataki ‘e ha tokotaha kuo fakaafe’i mai pe ko e kau ngaue, pe.

Tekinolosia ‘o e Fakamatala (IT) ‘Oku tokanga’i ‘e he Va’a ki he Tekinolosia ‘o e Fakamatala ‘a e ngaahi naunau mo e me’angaue ki he tafa’aki ni ‘a e ‘ofisi. ‘Oku poupou ki he kau ngaue he taimi ‘e fiema’u ai ha tokoni ki he ngaahi naunau fakatekinolosia. ‘Oku fakalalakala ai pe ‘a e ‘aonga mo lavame’a ‘a e ngaue ki hono tokanga’i mo tauhi ‘o e ngaahi naunau tekinolosia ‘o kau ai e seva (server), ngaahi komipiuta, misini hiki, naunau malu’i mei he vailasi, naunau ki he ‘imeili mo e uepisaiti.

Na’e lahi e ngaahi pole ‘o makatu’unga mei he KOVITI-19 ki he ngaue ‘a e ‘ofisi ka na’e malava pe ke matu’uaki ‘aki ‘a e fakaonopooni ‘o e ngaahi naunau ngaue tekinolosia. Na ‘e lava lelei ‘a e fetu’utaki mo e ngaahi feitu’u kehekehe mo mama’o ‘i he founga zoom, ‘o kau ai ‘a e fakataha fakauike ‘a e ngaahi va’a mo e va’a ‘i Vava’u, pea malava ke fetu’utaki ai ha toko 2 pe lahi ange mei he ngaahi feitu’u kehekehe ‘i ha fa’ahinga taimi pe. ‘Oku vave ‘a e founga ngaue ko eni ki he fetu’utaki ‘a e ‘ofisi ‘o tatau pe fakalotofonua mo e ngaahi motu pea mo fakavaha’apule’anga foki mo e toenga ‘o mamani.

Fetu’utaki Ko e tefito’i fatongia ‘o e va’a ki he Fetu’utaki & Mītia ke ola mo lavame’a ‘a e ngaahi tala fatongia, ‘o fakatatau ki he Palani Tataki Ngaue 2020/21 – 2022/23. Ko e fekau mahu’inga heni ke kau kotoa ‘a e kau ngaue ki he tala fatongia ‘i he taimi kotoa. Na’e fakahoko eni he ngaahi fa’unga mo e founga kehekehe lolotonga ‘a e ta’u ‘i Tongatapu, Vava’u mo Ha’apai. Na’e ngaue’aki e ngaahi mitia angamaheni ki he fetu’utaki mo e kakai, ngaahi potungaue, va’a fakangaue mo e kautaha ‘a e pule’anga, ngaahi sosaieti sivile mo e ngaahi kautaha ngaue ta’efakapule’anga

Tauhi’anga fakamatala Faka’elekitulonika Na’e fokotu’u ‘i Siulai, 2021, ‘a e tauhi’anga fakamatala faka’elekitulonika ‘o e ngaahi polokalama mo e fakamatala ‘a e ‘Ofisi ‘o e ‘Omipatimēni. Ko e ngaue fo’ou eni ke tauhi ki ai e ngaahi fakamatala mahu’inga – ‘i he ngaahi tā, ongo/le’o mo e ‘ata – pea mo hono tuku atu e hisitolia ‘o e ‘Ofisi mo e ngaahi fatongia fakalao ‘o e pule lelei. ‘Oku kau he ngaahi kakano le’o mo ‘ata e ngaahi fakataha mo e lotu ‘a e kau ngaue he mahina takitaha, ko e ngaahi polokalama ako, kau ngaue tu’ukimu’a ‘o e mahina, ngaahi polokalama felafaoaki he mahina, polokalama Letio mo TV, ngaahi ngaue mo e polokalama Ki-Ama ‘o e 20 Ta’u ‘o e ‘Ofisi pea mo e polokalama TV mo Letio na’e fa’u ma’a e 20 Ta’u (*Vicennial*).

Vava’u ‘Oku ngaue lelei ‘a e ngaahi naunau tekinolosia ‘a e ‘Ofisi ‘i Vava’u pea ka ‘i ai ha palopalema ‘e lipooti mai ‘e tokoni atu leva ki ai e ‘ofisa IT mei Tongatapu ni ‘o vave ai ‘a hono fakalelei’i. Talu e puna ‘a e ongo mo’unga afi Hunga Tonga mo Hunga Ha’apai, na’e motuhia mo palopalema ai e fetu’utaki ‘initaneti ki he tukui motu ‘o kau ai ‘a e ‘Ofisi ‘o e ‘Omipatimēni ‘i Vava’u. Kaekehe, na’e tokoni’i ‘e he timi mei he MEIDECC ‘a e ‘ofisa IT ‘i hono fokotu’u ‘a e founga fetu’utaki ‘initaneti fakataimi lolotonga ia ‘oku kei ngaue e pule’anga ke fakalelei’i e founga fetu’utaki ‘initaneti faipa ‘opitiki na’e maumau ‘i he pa ‘a e mo’ungaafi. ‘Ikai ngata heni, ‘oku kei hoko atu pe e ngaue ‘a e Va’a Fakatotolo ki he fa’unga faka’initaneti ki hono tauhi mo pule’i ‘o e ngaahi launga.

‘I he 23 ‘o ‘Aokosi 2021 ‘i Neiafu, Vava’u, na’e fakaava ai ‘e he Sea ‘o e Fale Alea, Lord Fakafanua, ‘a e ‘ofisi fo’ou ‘oku tu’u ‘i he tuliki ‘o e hala Tu’i mo e hala Talau. Na’e kau ki ai e kau fakaafe ‘e toko 50 tupu mei he ngaahi kupu kehekehe ‘o e ngaue ma’a e kakai, ngaahi potungaue ‘a e pule’anga mo e kau fakaafongia mei he ngaahi kolo. Na’e fakahoko e ma’unga kelesi ‘o e Sapate ‘o kau ki ai e kau ngaue kotoa mei he ‘ulu’i ‘ofisi mo Vava’u. Na’e fakahoko ‘e he ‘Omipatimēni ‘a e talitali ‘o e ‘ilo ho’ata ki he matāfanga ko ‘Ene’io.

‘Oku hoko e ‘ofisi fo’ou kuo toki fokotu’u ko e makamaile ia ‘e taha ‘o hono katoanga’i ‘o e Uanoa’i Ta’u ‘o e ‘Ofisi ‘i ‘Aokosi 2021. ‘Oku ‘ikai ko ha lavame’a pe eni ia ki he ‘Ofisi ‘o e ‘Omipatimēni ka ko

ha makamaile ki he kainga ‘o Vava’u ‘o hange koi a na’e fakamo’oni ki ai e ni’ihi ‘o e kainga. Ko e fuofua va’a eni ‘o e ‘ofisi ke fokotu’u ‘i he ta’u ‘e 20 ‘o e ngaue ke fakaa’u tonu atu ‘a e fai fatongia ‘a e ‘Omipatimeni ki he matafale ‘o e ngaahi potungaue ‘a e pule’anga mo ‘ene ngaahi pisinisi pea mo e kakai ‘o Vava’u pea ‘e toki makatu’unga mei ai hano a’utaki atu ki he ongo Niua.

‘Oku ho’ata mei he lipooti ko eni ‘a e lelei taha ‘oku ala lava ke ‘oatu ha fakamatala fakalukufua ‘o e ngaue kuo fakahoko mai ‘o mahino e mamalie kae pau e ngaahi fakalalakala ‘a e ‘Ofisi, taumu’a ‘o hono fokotu’u mo e takiekina ki hono kavekavea’u ‘a e taupotu taha e lelei e ngaahi tefito’i fatongia ‘o e ‘Omipatimeni. ‘Ikai ngata ai, ka ko e matapa ia ki he Lalaka Kimu’a makatu’unga mei he ngaahi pole ‘o e feitu’u, fakatamaki mei he mo’unga afi mo e mahaki fakamamani lahi KOVI-19.

Koe’uhi ko e fuofua ‘ofisi eni ‘o e ‘Omipatimeni he ngaahi motu, ‘e malava ke toe lelei ange mo mahu’inga malie hono teuteu’i ke ola mo lavame’a e ngaahi tala fatongia ke fakahoko ki he tu’unga kotoa ‘o e anga e nofo ‘a e kakai ‘o fekau’aki mo e ngaahi fatongia tefito. ‘Oku fakafaingofua’i ai ‘e he ‘ofisi ni ‘a e ngaue ki he kakai, ki he ‘enau ngaahi launga, fale’i mo hano vakai’i ‘enau launga. ‘Oku toe fakafaingamalie’i ai mo hano fakahoko ha hopo ‘a e ‘Omipatimeni. ‘Oku tu’u e ‘ofisi ni ‘i he lotokolo ‘o Neiafu, pea ko e fakamanatu ia ‘o e mahu’inga ‘o e Pule Lelei. ‘Oku te’eki ke ma’u ‘e he ‘Ofisi ‘o e ‘Omipatimeni ‘i Vava’u e leleitaha ‘o ‘ene fai fatongia mai ko e ‘amipasittoa ‘o e pule lelei.

Fakahoko fatongia e ‘ofisi – Va’a Tataki Ngaue mo Pa’anga. Fakapapau’i ‘oku tonu ‘a e kotoa ‘o e ngaahi ngaue fakapa’anga, kakato mo lekooti ke maau mo tonu. Lekooti e ngaahi ‘a’ahi mai, lekooti hiki mo faka’elekitulonika e ngaahi launga. Tokoni ki hono fakafonu e ngaahi foomu faka’eke’eke mo e launga. Tokoni ki hono muimui’i mo tanaki e ngaahi fakamatala fakamuimitaha ‘o e ngaahi launga ‘o fengae’aki mo e kakai ‘oku nau fai mai e launga. Fakapapau’i ‘oku ‘oatu ki he ‘ulu’i ‘ofisi ‘a e ngaahi totongi fakapa’anga ke hoko atu ki ai e ngaue pea mo tauhi malu. ‘Oatu e ngaahi fale’i lelei ke tokoni ki he kakai ‘oku fengae’aki mo kinautolu – ‘o tokoni ki ai e Talekita ‘o e Fakatotolo mo e kau ‘ofisa fakatotolo ‘o ka fiema’u. Tokoni ki hono tuku atu e kakai ‘oku nau launga mai ki he ngaahi kupu ‘oku taau ke nau hoko atu ki ai, ‘i he ngaahi potungaue ‘oku fekau’aki mo e launga. Fakahoko e ngaahi fakamaau’eke ‘o kapau ‘e fiema’u. Fokotu’utu’u ha ngaahi tala fatongia ki Vava’u mo e ongo Niua pea fakahoko ‘i hano tali ‘e he Pule Lahi. Tufa kotoa ‘a e ngaahi tohi fekau’aki mo e fakatotolo. Fa’u mo fakahu atu ‘a e ngaahi lipooti fakauike, mahina mo fakata’u. Faile e ngaahi pepa fakangaue. Fengae’aki mo e kakai ‘oku launga maim o e kau fakatotolo ‘o ka fiema’u. Tokoni ki ha ‘a’ahi faka’ofisiale mei he ‘ulu’i ‘ofisi.

5. Tu‘unga ‘o e Ngaue

(i) Ngaue Fakapa‘anga

Na‘e vahe‘i mai ki he ‘ofisi lolotonga ‘a e ta‘u fakapa‘anga 2021/22 ‘a e \$2.2 miliona, ‘a ia ko e toki pa‘anga lahi taha ia kuo vahe‘i mai ki he ‘ofisi ‘o toe tanaki ki ai ‘a e \$734,600 ki he ngaahi vahenga mo e pa‘anga ngaue na‘e tali ‘e he Kapineti ke ngaue‘aki ‘e he ‘ofisi. Lolotonga ‘a hono alea‘i ‘o e patiseti he vaha‘a ‘o e va‘a ‘akauni mo e va‘a ki he patiseti, na‘e fakahoko mai ai ‘e toe fakamo‘ui ‘a e patiseti ki hono Tau‘i ‘o e Faihala ‘i he patiseti ‘a e ‘ofisi ‘o fakakatoa ki he \$673,700. ‘Ikai ngata ai, na‘e tali ‘e he Kapineti ‘a e fokotu‘u atu mei he ‘ofisi ke faka‘ilonga‘i e 20 Ta‘u hono fokotu‘u ‘aki hono fakaava e va‘a ‘i Vava‘u, ‘o fakakatoa e pa‘anga na‘e vahe‘i ki ai mo e \$60,900.

Ko e ta‘u fakapa‘anga na‘e ngata ki he ‘aho 30 ‘o Sune 2022, na‘e ngaue‘aki ‘e he va‘a ‘a e ‘Ompatimene (fale‘i tatakhi ngaue mo e ngaahi tu‘utu‘uni ngaue) ‘a e 95.54%. Na‘e ngaue‘aki ‘e he va‘a Fakatotolo ‘a e 92.29% ‘o ‘ene patiseti na‘e vahe‘i ki ai. Na‘e ngaue‘aki ‘e he va‘a ‘a e Pule Lahi ‘a e 96.78% ‘o ‘ene patiseti, pea 7.11% na‘e ngaue‘aki ‘e he va‘a ki hono Tau‘i e Faihala. Na‘e ngaue‘aki ‘e he va‘a ‘i Vava‘u ‘a e 95%. Na‘e ngaue‘aki ‘e he va‘a ki he Fetu‘utaki mo e Mitia ‘a e 86.70% pea fe‘unga mo e 97.40% na‘e ngaue‘aki ‘e he va‘a Tatakhi Ngaue ‘i he patiseti na‘e vahe‘i ki ai.

NGAAHI FAKAMOLE ‘A E NGAHI VA‘A NGAUE-SI‘I KI HE TA‘U NA‘E NGATA KI HE ‘AHO 30 ‘O SUNE, 2022

Fika ‘o e ngaahi polokalama-si‘i	Hingoa ‘o e ngaahi polokalama-si‘i	Patiseti na‘e tali	Lahi ‘o e pa‘anga na‘e ngaue‘aki ‘i he a‘u ki he ‘aho 30 ‘o Sune 2022	Peseti
04101	‘Ofisi ‘o e ‘Ompatimene	\$291,000	\$334,353.84	95.54%
04102	‘Ofisi ‘o e Pule Lahi	\$139,500	\$200,716.43	96.78%
04103	Va‘a Tatakhi Ngaue	\$633,500	\$551,974	97.40%
04104	Va‘a Fetu‘utaki & Mitia	\$131,400	\$146,037.05	86.70%
04201	Va‘a Fakatotolo	\$316,500	\$296,427.83	92.29%
04201	‘Ofisi ‘i Vava‘u	\$60,900	\$58,000	95%
04301	Va‘a ki hono Tau‘i ‘o e Faihala	\$673,700	\$29,968.25	7.11%

Peseti ‘o e ngaahi Vahenga ‘i hono fakahoa ki he ngaahi Ngaue ‘a e ngaahi polokalama-si‘i

Fika ‘o e ngaahi polokalama-si‘i	Hingoa ‘o e ngaahi polokalama-si‘i	Vahenga	Ngaue
04101	‘Ofisi ‘o e ‘Ompatimene	\$224,500 (77%)	\$66,500 (23%)
04102	‘Ofisi ‘o e Pule Lahi	\$100,800 (72%)	\$38,700 (28%)
04103	Va‘a Tatakhi Ngaue	\$247,800 (39%)	\$385,700 (61%)
04104	Va‘a Fetu‘utaki & Mitia	\$57,500 (44%)	\$73,900 (56%)
04201	Fakatotolo	\$278,900 (88%)	\$37,600 (12%)
04201	‘Ofisi ‘i Vava‘u	\$0	\$60,900 (100%)
04301	Va‘a ki hono Tau‘i ‘o e Faihala	\$486,900 (72%)	\$186,800 (28%)

(ii) Lipooti ‘a e ‘Aotita ¹

Na’e tefito e sivi faka-‘aotita ‘i he pa’anga na’e totongi atu ‘e he ‘ofisi pea mo e tu’unga pau e founa hono ngaue’aki. Na’e fai ‘a e ‘aotita mei Me 2016 ki Tisema 2020. Na’e vakai’i ai e ngaahi totongi atu na’e filifili mei he ngaahi fakamole tukukehe ‘a e kau ngaue lau ‘aho. Na’e ‘ilo ‘e he ‘aotita ‘a e ‘ikai ke fai pau ki he ngaahi fakamole ki he ngaue tu’ataimi (overtime) ‘i he kau ngaue tu’uma’u. Ka, neongo e hoko e ‘ikai fai pau ki he founa totongi ‘o e ngaue tu’ataimi, na’e mahino ki he TOAG ‘a e tu’unga ma’olunga ‘o e fai pau ‘a e ‘ofisi ki hono mapule’i e ngaahi fakamole. Na’e toe aofangatuku ‘a e ‘aotita ‘oku totonu ke hoko e ola ko eni ko ha ta sipinga lelei ki he toenga e ngaahi potungaue mo e va’a fakangaue ‘a e pule’anga. ‘Oku hoko e ola lelei e taki ‘a e ‘Ompatimeni mo e Pule Lahi ke makatu’unga mei ai e ‘ataakai fakalukufua ke ne faka’ai’ai e talangofua ki he ngaahi lao mo e tu’utu’uni fakangaue.

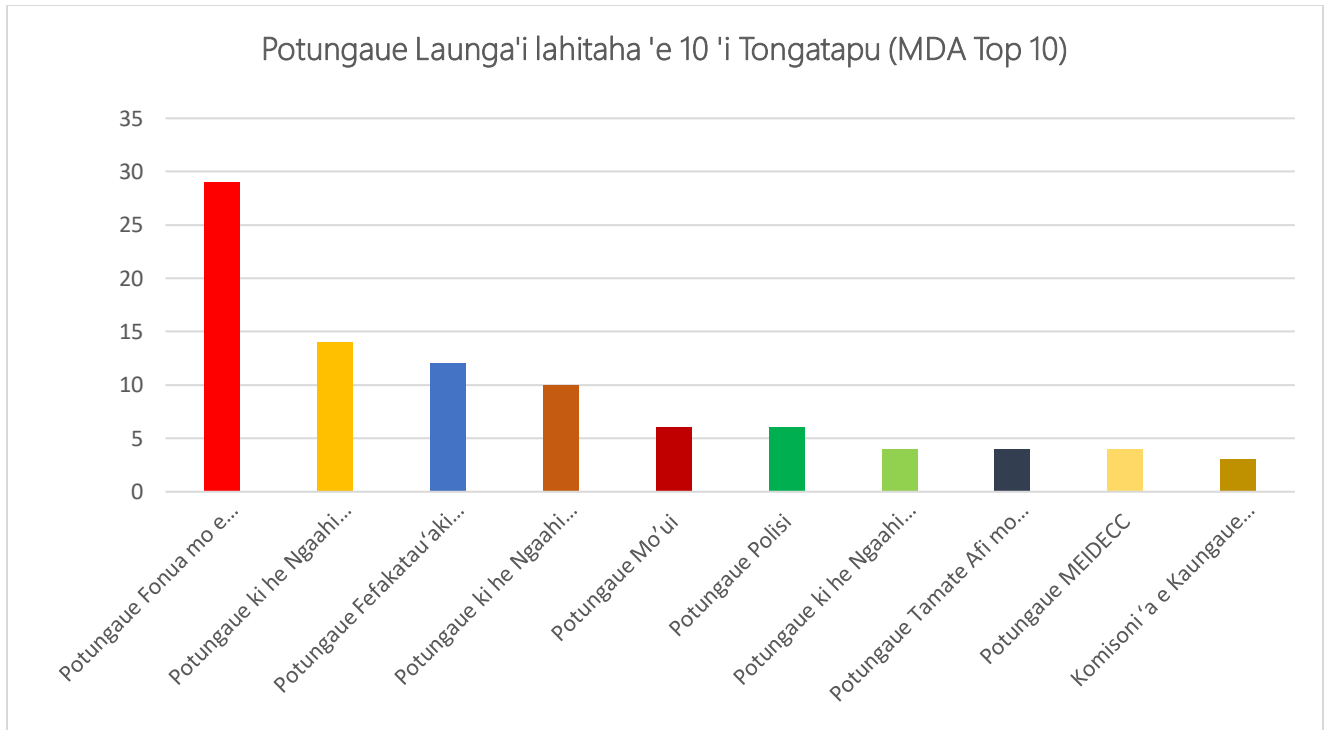
Ngaahi Sitetisitika

Faka’eke’eke ‘I he TF2021/2022, na’e lekooti ai e ngaahi faka’eke’eke fakakatoa ‘e 553. ‘Oku mau

faka’atā atu e ngaahi founa kehekehe ke fai mai ai ha fetu’utaki ‘o kau ai e faka’eke’eke mai ‘i he Feisipuka. ‘A’ahi tonu mai: 154; Telefoni (ki he ‘ofisi) 92; Ta mai he 0800 calls (ta’etotongil) 241; Ngaahi founa faka’eke’eke kehe 66; Fakakatoa 553.

Ngaahi Launga ‘Oku tokanga ‘a e va’a fakatotolo ke solova ‘a e ngaahi launga ‘i he taimi totonu mo vave. ‘Oku takimu’a ‘a e Potungaue Fonua mo e Ngaahi Koloa Fakaenatula ‘i he potungaue launga’i lahitaha pea tuai-taha ke ‘omai ha tali ki he ngaahi launga. ‘Oku hoko hake ki ai ‘a e Potungaue ki he Ngaahi Ngaue Lalaha pea mo e Potungaue Fefakatau’aki mo e Langa Fakalalaka Faka’ikonomika, lolotonga ‘a e taimi ‘o e Koviti-19, ‘o fekau’aki mo e ngaahi tokoni fakapa’anga, to kehekehe ‘a e faitu’utu’uni mo e tuai ke ‘omai ha tali ki he launga. Ko e ngaahi launga ki he Potungaue Polisi na’e fekau’aki ia mo e ngaahi ngaue ta’efakalao ‘a e kau ‘ofisa polisi ‘o fekau’aki mo e kau tauhi fakalao.

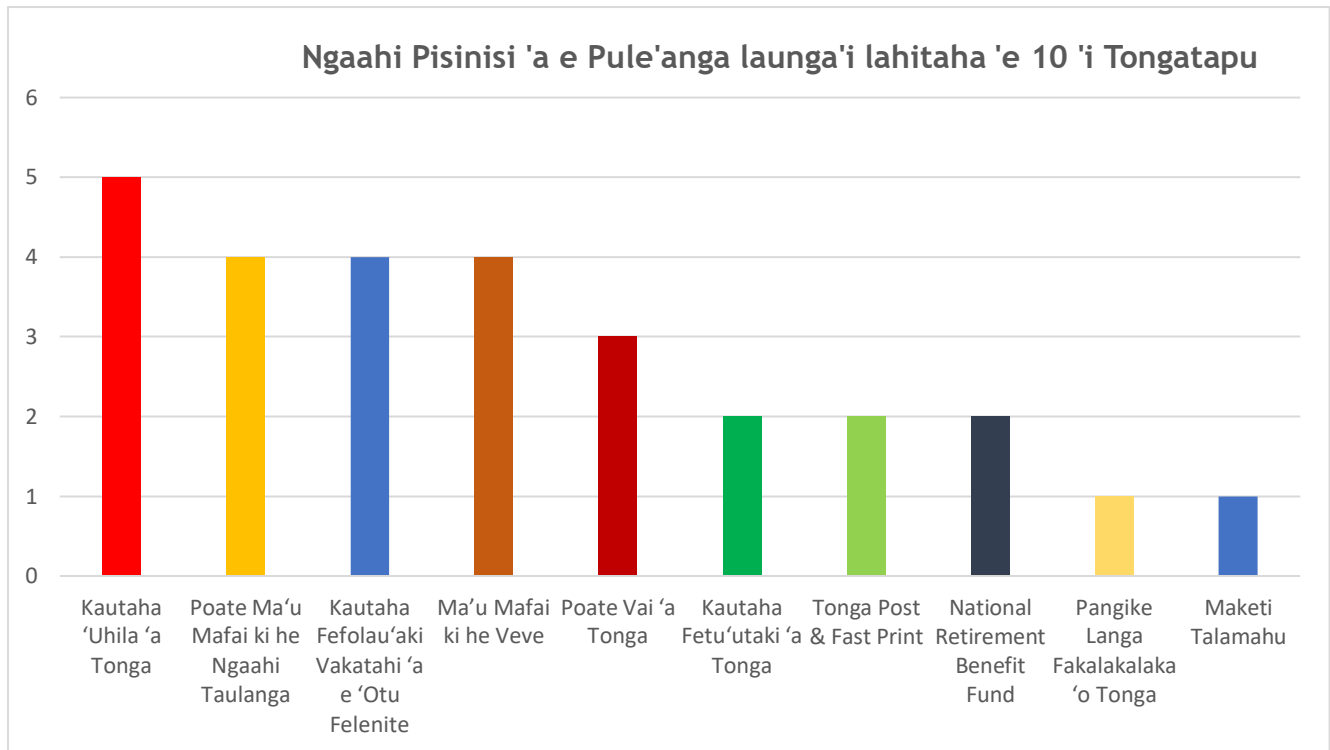
¹ Fakamatala Tanaki 1 ‘o fekau’aki mo e LC24/ 195/21, ‘aho 30 ‘o ‘Epeleli 2021, ko e tohi mei he ‘Ofisi ‘o e ‘Aotita Seniale ‘o Tonga (TOAG) ‘o fakahoko mai ai ‘i he lipooti aofangatuku ‘a e ola ‘o e ‘aotita fakamuimitaha kuo fakahoko.

Ko e fakaikiiki 'o e ngaue ki he ngaahi launga ki he FY21/22

Ngaahi Potungae mo e Pisinisi 'a e Pule'anga: Ngaahi launga ki he 'Ofisi 'i Tongatapu

Hokohoko	Ngaahi Potungae mo e Pisinisi 'a e Pule'anga	Lahi 'o e launga
1	Potungae Fonua mo e Koloa Fakaenatula	29
2	Potungae ki he Ngaahi Ngaue Lalahi	14
3	Potungae Fefakatau'aki mo e Langa Faka'ikonomika	12
4	Potungae ki he Ngaahi Pilisone	10
5	Potungae Mo'ui	6
5	Potungae Polisi	6
6	Potungae ki he Ngaahi Ngaue Fakalotofonua	4
6	Potungae Tamate Afi mo e Ngaahi Ngaue Fakavavevave	4
6	Potungae MEIDECC	4
7	Komisoni 'a e Kaungae Fakapule'anga	3
8	Potungae ki he Ngaahi Pisinisi 'a e Pule'anga	2
8	Potungae Pa'anga	2
8	Potungae Fakamaau'anga	2
8	'Ofisi 'o e Palemia	2
9	'Ofisi 'o e Kaati Fakafonua	1
9	Potungae Ako mo e Ako Ngaue	1
9	'Ofisi 'o e Kovana (Ha'apai)	1
9	Potungae Ngoue, Me'atokoni mo e Vao'akau	1
9	Sitetisitika	1
9	Potungae Toutai	1
9	Potungae Tanaki Pa'anga Humai Fakalotofonua & Kasitomu	1
9	'Ofisi Fakafonua ki hono Pule'i 'o e Ngaahi Fakatamaki	1
Total		108

Ngaahi Pisinisi 'a e Pule'anga (Public Enterprises): Launga ki homau 'Ofisi Tongatapu

Hokohoko	Ngaahi Pisinisi 'a e Pule'anga	Ngaahi launga
1	Kautaha 'Uhila 'a Tonga	5
2	Poate Ma'u Mafai ki he Ngaahi Taulanga	4
2	Kautaha Fefolau'aki Vakatahi 'a e 'Otu Felenite	4
2	Ma'u Mafai ki he Veve	4
3	Poate Vai 'a Tonga	3
4	Kautaha Fetu'utaki 'a Tonga	2
4	Tonga Post & Fast Print	2
4	National Retirement Benefit Fund	2
5	Pangike Langa Fakalalaka 'o Tonga	1
5	Maketi Talamahu	1
5	Komisoni 'Uhila 'a Tonga	1
Katoa		30

6. NGAHI LAUNGA KUO KAKATO E NGAUE KI AI

Ko e launga ‘e 110 na’e kakato ‘a e ngaue ki ai mo hono ola lolotonga ‘a e vaa’i taimi ‘oku lipooti FY21 - 22, (1 Siulai 2021) / (30 Sune 2022).

‘Oku to’o me’a lalahi atu ‘i lalo ni ‘a e ola ‘o e ngaahi fakatotolo ki he ngaahi launga kuo kakato, ‘o fekau’aki mo e ngaahi Potungaue, Pisinisi ‘a e Pule’anga , pea fakakau atu ki ai mo e ngaahi launga ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha mafai ia ‘o e ‘Omipatimeni ke fakahoko ha ngaue ki ai.

1. Polisi (8)

‘Oku tuifio ‘a e ngaahi kaveinga na’e launga’i mei he ngaahi faitu’utu’uni ‘o fekau ‘aki mo e fakamaau’i ‘i he fakamaau’anga faka’ulungaanga ‘o e Potungaue Polisi, ki he ngaahi totongi ngaue le’ole’o mo e ngaue ‘ovataimi, ‘ikai ke totongi.

1. Ta’efakahoko ha ngaue ki he launga

Fakaikiiki

Launga ki he Potungaue Polisi ‘i he hala loto’api, ka na’e fiu tali ‘a e toko taha launga ha fakamatala mei he Potungaue pea fuoloa ‘a e ‘ikai ha fetu’utaki te ne ma’u mei he Potungaue ko ia na’e fakahoko ‘a e launga ko ‘eni ki he Va’a Tokangaekina Faka’ulungaanga ‘o e Ngaue ‘a e kau polisi (Police Standard Unit).

Ola

Na’e ‘ave ‘e he Potungaue ‘a e launga ki he fakamaau’anga pea fakangata leva ‘a e ngaue ‘a e ‘Ofisi ni, he kuo nga’unu ‘a e ngaue ‘i hono ‘alunga totonu.

2. Fa’unga ngaue ‘a e Polisi

Fakaikiiki

Na’e launga ha fefine ‘o tukuaki’i na’e pa’usi’i ‘e he tangata na’e nofo totongi ki ai. Na ‘e ‘ikai ke fiamalie ki he founa ngaue mo e ngaue na’e fakahoko ‘e he Polisi.

Ola

Na’e ‘ilo ‘i he fakatotolo ko e ‘isiu ko ‘eni na’e ‘osi ‘oatu ki he fakamaau’anga, ko ia na’e fakangata e ngaue ki ai, he ‘oku ‘ikai ha mafai

‘o e ‘Ofisi ni ke toe fakatotolo ki ha ‘isiu ‘oku ‘i he pe kuo faitu’utu’uni ki ai ‘a e fakamaau’anga.

3. Laiseni fakatau fakamalohi

Fakaikiiki

Na’e kole ‘e he tokotaha launga ha’ane laiseni ke fakatau atu kavamalohi mei he Potungaue Polisi. Na’e fuoloa, pea ‘i hono toutou muimui’i atu na’e pehe fale’i mai ke toe fakahu fo’ou ‘a e kole. Na’e toe fakahu fo’ou pea lolotonga ‘ene kei tatali ko ia, na ‘e launga mai leva he ‘ene ta’efiemalie ki he founa ngaue mo e taimi fuoloa kuo tatali mo toe fakahu tu’o ua e kole tatau.

Ola

Na’e fakafoki ‘e he toko taha launga ‘a ‘ene launga mei he ‘Ofisi ni, kae foki pe ia ‘o faka’eke’eke ki he Potungaue ‘a e ngaue ‘oku fai ki he’ene kole.

4. ‘Ikai fai ha ngaue (fakatau e fanga monumanu kae ‘ikai ma’u)

Fakaikiiki

Na’e fakatau ‘e ha tangata ha fanga monumanu tauhi mei he tangata ‘e taha. Na’e ‘ikai ke ma’u ‘e he tangata na’e pa’anga ‘a e fanga

monumanu na’e tu’unga ai ‘ena fefakatau’aki, pea launga ki he Potungaue Polisi.

Na’e fuoloa ‘aupito ‘a e taimi na’e toloi holo ai ‘e he Potungaue ‘a e fakatotolo pea ‘ikai pe ke nau fakahoko ha fakamatala ki he tukunga ‘oku ‘i ai ‘a e ngaue fakatotolo ‘oku pehe ne nau fakahoko.

Ola

Na ‘e fakahoko leva ‘e he ‘Ofisi ni ‘a e fakatotolo pea lolotonga ‘a e ngaue ko ia, kuo fakaha ‘e he toko taha launga kuo ‘osi totongi ange ‘ene pa’anga.

5. Ta’efakahoko ha ngaue ki he launga ki he maumau ‘i he ‘api tukuhau

Fakaikiiki

Na’e launga ‘a e toko taha ni ki he Potungaue Polisi koe’uhi ko hono ta’aki ‘o ‘ene lou’akau mei ha ‘api tukuhau ‘i ha motu ‘i Ha’apai.

Ola

Na’e fakangata ‘a e ngaue ‘i he ngaahi ‘uhinga ko ‘eni:

- a) ‘Ikai ke fu ‘u mahino ‘a e ngaahi mo’oni’i me’a;
- b) Fu’u fuoloa, ko e maumau ‘oku ‘eke na ‘e fakahoko he 2014; pea
- c) ‘Oku ha mai na’e pea ‘oku ‘ikai ha totonu ‘a e toko taha launga ki he ‘api tukuhau ‘oku makatu’unga ai ‘ene launga

6. Totongi le’ole’o ‘i he ngaue

Fakaikiiki

Ta’efiemalie ki hono fakasi’isi’i ‘e he Potungaue ‘a e totongi ki he faifatongia le’ole’o

Ola

Na’e ‘omai ‘e he Potungaue ‘a e ngaahi tatau vahe ‘oku ha ai ko e ngaahi le’ole’o na ‘e fakahoko ‘i he ngaahi lakanga ngaue kehekehe pea vahenga kehekehe, pea na ‘e totongi katoa ‘i he tu’unga kamata (minimum).

7. ‘Ikai ha fetu’utaki

Fakaikiiki

Na’e launga’i mai ‘a e Potungaue Polisi ko e ‘ikai ke fakahoko ange ha fetu’utaki ki he tukunga ‘o ha ngaue pe ha fakaikiiki ki hono fakamalolo’i fakataimi ia mei he ngaue.

Ola

Na’e fakaha mei he Potungaue kuo fakafoki e ‘ofisa polisi ki he ngaue.

8. Totongi ngaue tu’ataimi

Fakaikiiki

Na’e launga e toko taha ngaue ko ‘eni ‘i he ‘ikai ke totongi ange ‘e he Potungaue Polisi ‘a e ngaue tu’ataimi na’a ne fakahoko.

Ola

Na ‘e fakahoko ‘a e fakatotolo pea totongi ‘a e ngaue tu’ataimi na’e fakahoko ‘e he ‘Ofisa ko ‘eni.

2. Potungaue ‘o e Ngaahi Ngaue Lalahi (7)

Na’e launga mai ha ni’ihi ‘o fekau’aki mo e kautaha vakapuna, ngaue na’e fakahoko kae fakafisi ‘a e Potungaue ke totongi, ‘eke maumau mei he Saikolone ko lan pea mo e fefononga’aki he hala pule’anga.

1. Potungaue ‘o e Ngaahi Ngaue Lalahi

Fakaikiiki

Launga’i ‘o e Kautaha Vakapuna Lulutai tukuaki’i na’e fakahoko fatongia lolotonga ko ia ‘oku te’eki ke ne ma’u ha fakangofua fakalao (proper certification).

Ola

Na’e ‘oatu ‘e he ‘Ofisi ni ‘a e launga ko ‘eni ki he ‘Ofisi ‘o e ‘Ateni Seniale ‘i he 7 Sepitema 2021 ‘o fakatatau mo e Kupu 18 (3) (a) ‘o e Lao ‘Omipatimeni 2016.

2. Mo’ua he ngaue na’e fakahoko

Fakaikiiki

Ko e toko taha na’e unga ‘e he Potungaue ‘o e Ngaahi Ngaue Lalahi ke tokoni ‘i hono ‘utu mo tokanga’i e ngaahi misini lalahi ki he ngaue tanu hala ‘a e Tangata’eiki Palemia ka na’e ‘ikai fakamo’oni ha alepau ngaue. Na’e fakangata e ngaue ‘a e toko taha ni ‘i he tu’utu’uni ‘a e Minisita, koe’uhi na’e ‘i ai hono lekooti ngaue popula, pea ‘ikai ke totongi ‘a e ngaahi uike na’e ‘osi ngaue ai.

Ola

Na’e totongi ‘a e ngaue ‘a e toko taha ko ‘eni, pea ‘oatu pea ‘oatu mo e ngaahi mo’oni’i me’a na’e ma’u ‘i he fakatotolo, ‘o kau ai ‘a e ‘ikai ke tokanga ‘a e Potungaue ke fakahoko ‘a e ngaahi fiema’u mahino ‘o e founa ngaue ki hono unga ‘o ha toko taha ngaue, pea mo hono ngaue totonu ‘aki ‘a e lao, pea totongi ‘a e ngaue kuo fai.

3. Kumi tokoni ki he maumau mei he Saikolone

Fakaikiiki

Launga eni ‘i he ‘ikai ke ma’u ha tokoni ki he maumau hono fale nofo’anga ‘i he Saikolone ko lan. Na’e monomono mo fakalele’i pe ‘e he toko taha launga hono fale. Na’e fakaha ‘e he Potungaue kuo fuoloa e ‘osi ‘a e taimi ‘o e tokoni ki he Saikolone lan mo e taimi na’e tuku atu ke ‘eke ai ha ngaahi maumau.

Ola

Ko e ‘eke eni ki ha maumau ka kuo fuoloa ‘a e ‘osi ‘a e pa’anga mo e taimi na’e tuku atu ke fai ai ‘a e ngaahi ‘eke, ki ha maumau ka na’e ‘ikai tokangaekina.

4. Maumaulao ‘i he fefononga’aki he Hala Pule’anga

Fakaikiiki

Na’e launga ‘a e tokotaha ni ‘o pehe kuo ‘oange ‘a hono tohi faka’ilo ‘i he 2020 ka ko ‘ene me’alele na’e ‘osi sivi pea paasi ‘e he MOI ‘oku lele ke fefononga’aki ‘i he hala pule’anga.

Ola

Na’e mahino na’e te’eki ke sivi ‘a e me’alele pea ko e fatongia ia ‘o e toko taha ma’u me’alele ke fakapapau’i ‘oku taau ‘a e tu’unga ‘o e me’alele ke ne ngaue’aki ‘a e hala pule’anga lolotonga ‘a e vaha’a taimi sivi kuo fakahoko mo e sivi hono hoko.

5. Tautoloi hono monomono e konga hala

Fakaikiiki

Na’e launga e toko taha ko ‘eni ‘i he toloi fuoloa ‘o ‘ikai ke tanu mo valita ‘a e konga hala ki hono ‘api mo e ‘apiako mo e fiema’u ke valita, pea ‘ikai ke fetu’utaki ange ‘a e Potungaue, kae toki tali pe ‘eke atu pea toki ‘omai e taimi ‘oku toloi ki ai.

Ola

Na’e fakaha ‘e he Potungaue ‘oku fakatefito ‘a e tanu ‘o ha konga hala mei hono fakakau ‘a e konga hala ko ia he polokalama tanu hala pe monomono kuo fokotu’u ki he patiseti ‘a e Potungaue. Ko e konga ko eni na’e ‘ikai ke kau ia he patiseti, pea na’e fakatatali pe ia ki ha faingamalie ha toenga naunau (maka, etc) ke fakahoko ‘aki, ko e me’a ia na’e fuoloa ai.

6. Maumau’i ‘e he vai hono ‘api ‘uta**Fakaikiiki**

Na’e launga ‘a e toko taha ni he maumau’i ‘e he vai mei he fakatafe fakatoka ‘i lalo ‘i he hala pule’anga ‘o kolosi mei he tafa’aki ma’olunga ‘o e nofo ‘i Nakolo ki he kauhala ‘e taha hangai ki ‘Eua pea ma’ulalo ange foki. Ko e taimi ‘uha lahi, ‘oku malohi ‘aupito ‘a e tafe ‘a e vai mei he

3. FISA (7)

‘Oku tuifio heni ‘a e ngaahi launga fekau’aki mo e ta’efiemalie ki he taimi afe ‘a e vaka ‘i he ngaahi feitu’u ‘oku ‘ikai hano taulanga, totongi huhu’i ‘o e ngaahi uta mole, fiema’u ke ngaue’aki ‘e he FISA ‘a e ki’i vaka fetukutuku koloa mo e pasese mei vaka ki ‘uta ‘i he ngaahi feitu’u ‘oku ‘ikai hano taulanga, mamahi ‘i he ta’efe’unga ‘a e ‘ataakai mo tukunga ‘o e ngaue’anga, hiki vahenga mo e malu’i mo’uilelei.

1. Vahenga**Fakaikiiki**

Ko e launga ‘eni ‘i he to kehekehe ‘a e ngaahi hikihiki vahenga ‘i he kaungaue ‘a e FISA.

Ola

Na’e fakafou ‘a e launga ki he mafai totonu ‘oku ne tokangaekina ‘a e ‘isiu kuo launga’i, pea tapuni leva ‘a e faile ko ‘eni, kae fakaha ki he

fakatafe ko ‘eni, ‘o ne ta’aki ‘a e kelekele ‘o e ‘api tukuhau ‘o e toko taha launga, pea ‘i he ngaahi feitu’u ‘e ni’ihi kuo ‘asi hake ‘a e maka.

Ola

Na’e fakalelei’i ‘e he Potungaue ‘a e fakatafe ‘i he 22 ‘Okatopa ‘o vaivai e hu kitu’a ‘a e vai, pea ta’ofi ai e maumau mo ‘auhia ‘a e kelekele.

7. Tolo fuoloa e ngaue ‘osi totongi**Fakaikiiki**

Na’e totongi ‘e he toko taha ni ‘a MOI ke ngaahi ha halanga me’alele (pathway) ki hono ‘api mei he hala pule’anga.

Ola

Na’e ngaahi ‘e he MOI ‘a e halanga me’alele ko ‘eni pea fiemalie ki ai ‘a e toko taha launga.

toko taha launga ‘a e ‘uhinga ‘oku tapuni ai mo e feitu’u totonu ke kumia ai ‘a ‘enau totonu.

2. Vaka fokotu’u**Fakaikiiki**

Ko e launga ‘eni mei Nomuka he ‘ikai ke ‘ai ‘e he kautaha vaka ha vaka fokotu’u ke fetuku e kau pasese mo ‘enau uta ki ‘uta mo fakaheka.

Ola

‘Oku ‘ikai ke fakahoko ‘e he FISA ia ‘a e fatongia ko ia, pea kuo ne ‘osi fakaha tu’o lahi ki he kakai ‘o Nomuka ‘oku ‘ikai ha’ane sevesi pehe.

3. Vahenga**Fakaikiiki**

Ko e launga ‘eni mei he kakai kehekehe pe na’e ngaue ‘i he FISA ka na’e ‘ikai ha’anau aleapau ngaue. Na’a nau livi, pea ‘ikai ke nau toe foki ki

he ngaue. Na’e to’o leva kinautolu mei he tohi vahe pea malolo ai pe mei he ngaue.

Ola

Na’e totonu ke nau foki ki he ngaue he ‘osi ‘enau livi, ka na’e ‘ikai ke nau foki. ‘I he vaha’a taimi ko ia, kuo fokotu’u ‘e he FISA ia ‘ene ngaahi tu’utu’uni ngaue fo’ou, ‘o kau ai mo e livi ako.

4. Uta maumau

Fakaikiiki

Na’e maumau lahi ‘a e misini fo na’e ‘ave ‘i he MV ‘Out Anga’ofa mei Nuku’alofa ki Vava’u. Ko e tu’utu’uni ngaue ‘a e FISA ki ha totongi ‘o ha maumau ko e \$20.

Ola

Na’e totongi huhu’i ‘e he FISA ‘a e toko taha launga ‘aki ha \$600 ka ‘i he fotunga ‘o e ngaahi tikite folau pe ko ha uta ‘i he kautaha. Na’e tali ‘a e huhu’i ko ia ‘e he toko taha launga.

5. Polokalama folau ki Nomuka

Fakaikiiki

Ko e launga ‘eni ‘i he ‘ikai lepa e MV ‘Otuanga’ofa ha taimi fe’unga ‘i Nomuka ke fakahifo e kau pasese mo ‘enau uta. ‘Oku fiema’u ke tau ange ‘a e vaka ‘i he taimi ‘aho, koe’uhi ke malu ange ‘a e fakahifo he ‘oku fai ‘i he loloto pea po’uli, foki.

Ola

Na’e fakamahino ‘e he FISA he ‘ikai ke lava ‘o liliu ‘a e taimi tepile ke tau he taimi ‘aho ki Nomuka koe’uhi ko e ngaahi ngaue, fakahifo mo e fakahika ki Vava’u mo e ongo Niua.

6. Ngaahi totongi ngaue

Fakaikiiki

Ko e launga eni ‘i he tu’utu’uni ngaue ‘a e FISA ki he vahe ‘o e ngaue tu’ataimi. Ngaahi monu’ia vahenga kehe (allowance) mo e vahenga malolo.

Ola

Na’e fakamahino ‘e he FISA ‘oku ‘ikai ha ngaue tu’ataimi ia ‘i he vaka pea ko e toenga ‘o e kaungaue ‘oku ‘i ai ‘a e fokotu’utu’u fakapa’anga ki honau vahenga malolo.

Ko e ngaue ‘oku kau ai ‘a e fakahifo mo e fakahika uta he taulanga kotoa pe. ‘Oku vahevahe ‘a e houa ngaue ‘i he kau Kouvaka kotoa. Pea ko e toko taha pe ‘oku ngaue ‘i he houa ‘e 4. Tukukehe ‘a e taimi ‘o no’o ai ‘a e vaka ki he taulanga, kuopau ke nau ngaue kotoa ki hono fakahifo ‘o e uta.

Ko e toko taha launga ‘oku lolotonga ngaue ki he vaka muli.

7. ‘Uhinga fakafaito’o

Fakaikiiki

Ko e launga eni fekau’aki mo e ‘ikai ke fai ‘e he FISA ha ngaue ki he kole ‘a e toko taha launga, pea ‘ikai ha tali ‘a FISA ki he toutou kole ‘a e toko taha, ka ko e toko taha ngaue na’e lavea lahi hono hu’itu’a mo e tuinima ‘i he ngaue. Na’e faito’o ‘i ha falemahaki ‘i tu’apule’anga. Na’e fakaha ‘e he falemahaki ki he toko taha ni, e totongi ‘e he FISA ‘a e ngaahi fakamole ki hono tokangaekina fakafaito’o ‘o ia ‘i Tonga mo e lolotonga ‘ene fakaakeake.

Ola

Na’e pehe ‘e he FISA na’e ‘ikai ke muimui ‘a e toko taha ni ‘i he tu’utu’uni ngaue fekau’aki mo e ‘ave fakafaito’o. Na’e tali ‘e he FISA ke fakahu ange ‘e he toko taha launga ‘a e ngaahi pepa mahu’inga ‘oku fekau’aki mo hono faito’o ke nau ngaue ki ai.

4. Potungaue Fefakatau’aki mo e Langa Fakalalaka Faka’ikonomika (4)

Ko e ngaahi launga ‘eni ‘o fekau’aki mo e ‘ikai ke fakahoko ‘e he Potungaue ‘a e fakalelei ki he ngaahi launga, ngaahi ngaue ‘a e kakai, ngaahi ngaue ‘a e ngaahi sosaieti ‘a e kakai, mo e founa tufa ‘o e pa’anga tokoni ki he Covid-19 ki he ngaahi pisinisi na’e uesia.

1. Lesisita ‘o e ngaahi pisinisi

Fakaikiiki

Ko e launga eni ‘o pehe ‘oku lesisita ‘a e ngaahi pisinisi muli ‘i he hingoa ‘o e ngaahi uaifi ‘o e kau ‘ofisa ngaue fakapule’anga. Na’e fakahoko ‘e he ‘Ofisi ni ‘a e launga ko ‘eni ki he ngaahi Potungaue kehe, ‘oku ‘i ai ‘enau felave’i mo e fakangofua ‘o e pisinisi.

Ola

Na’e fakatotolo’i ‘a e launga ni ki he Potungaue Fefakatau’aki mo e Potungaue ki Muli ‘o fakapapau’i ‘oku ‘ikai mo’oni.

2. Tokoni ki he Covid-19

Fakaikiiki

Ko e launga eni ki he Potungaue Fefakatau’aki mo e Potungaue Pa’anga ‘o fekau’aki mo e pa’anga tokoni na’e foaki ki he ngaahi pisinisi taautaha koe’uhi ko e uesia ‘o e pisinisi mo e kaungaue ‘i he Covid-19 lolotonga e fakataputapui ‘i Ma’asi 2020.

Ola

Na’e fakaha ki he toko taha launga ke fakahoko ‘a e launga ki he’ene ngaue’anga (pisinisi ‘oku ngaue ki ai) koe’uhi ‘oku ‘ikai ke ma’u ‘e he ‘Ofisi ni ia ha mafai ke fakatotolo ki ha pisinisi taautaha.

3. Tufa tokoni COVID-19

Fakaikiiki

Na’e kole tokoni ha fefine pisinisi ki he kongahono 3 ‘o e tokoni ‘a e Pule’anga ki he uesia ‘a e ngaahi pisinisi ‘i he Covid-19. Na’e ‘ikai ke tali ‘ene kole ‘e he Potungaue Fefakatau’aki. Na’e fakahu ‘ene tangi ‘i he founa ngaue fakalotopotungaue ‘a e Potungaue.

Ola

Na’e foaki ‘a e \$6,000.

4. ‘Ikai ke ‘omai ha tali pe ha fetu’utaki

Fakaikiiki

Ko e launga eni ‘a e falukunga kakai na’a nau ta’efiemalie ki he ‘ikai ke fai ‘e he Potungaue Fefakatau’aki ha ngaue ki he’enau launga ‘o fekau’aki mo e Sea fuoloa ‘o e Ngaahi Falekoloa Sosaieti Fakatahataha. Na’a nau launga tu’o lahi ki he Potungaue pea kau ai mo ‘enau launga ki he ‘Eiki Palemia malolo kae ‘ikai pe ha ngaue ‘e fakahoko.

Ola

Na’e fakahoko ‘e he Potungaue ‘a e ‘aotita ‘o e ngaahi falekoloa sosaieti pea ui mo e fakataha lahi fakata’u ‘o fakaha ki he kau memipa ‘a e ola ‘o e ‘aotita pea fili ‘e he fakataha ‘a e komiti pule fo’ou.

‘Oku ‘ikai ke ma’u ‘e he Potungaue ha mafai ke tanaki pe ‘eke ha mo’ua. Na’e tali ‘e he Komiti fo’ou ke nau faka’ilo ki he fakamaau’anga.

5. Potungaue Mo’ui (5)

Ko e ngaahi launga mei he kakai mo e kaungaue ‘o e Potungaue fekau’aki mo e tukunga faifatongia ‘a e kau ‘ofisa ngaue fakafaito’o, lao ki hono tauhi ‘o e ngaahi fakamatala fakapulipuli mo e to’ohi ke tahi ‘a e ngaahi hoha’a ‘oku ‘oatu ki he Potungaue, anga hono fakahoko e ngaahi ngaue ki he huhu malu’i ‘o e Covid-19 mo e ta na’e fakahoko ‘i he ngaue’anga.

1. Ta na’e fakahoko ‘e ha kaunga-ngaue

Fakaikiiki

The complainant worked at Vaiola Hospital. A sour joke turned physical. The Ministry failed to take action on the assault. The complainant says that the offender should be charged and dismissed.

Ola

Ko e ‘isiu na’e launga’i mai ‘oku lolotonga ‘i he fakamaau’anga, ko ia ai ‘oku ‘i tu’a ia ‘i he mafai ngaue ‘o e ‘Omipatimeni ‘o fakatatau mo e kupu 11(5)(a) ‘o e Lao ‘Omipatimeni.

2. Pekia

Fakaikiiki

Na’e fa’ele ‘a e toko taha launga ‘i he Falemahaki Vaiola ‘o mate ‘a e pepepe pea launga mai.

Ola

Na’e fakaha ki he toko taha launga ke fakahu ‘ene launga ki he Kosilio Fakatonutonu ‘a e Kau Ngaue Fakafaito’o (Health Practitioners Review Council). Ko e sio totonu ia te nau vakai’i ‘a e launga ko ‘eni.

3. Faito’o huhu malu’i AstraZeneca

Fakaikiiki

‘Oku tui ‘a e toko taha launga ko e ngaahi naunau ‘oku fo’u ‘aki ‘a e faito’o AstraZeneca

‘oku fai ‘aki ‘a e huhu malu’i mei he Covid-19, ‘oku ‘ikai ke sai ia ki he sino ‘o e tangata.

Na’e ‘ikai ke huhu Covid-19 ‘a e toko taha launga. Na’a ne ‘oatu ‘a e launga tatau ki he Sea ‘o e Fale Alea.

Ola

‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha mafai ia ‘o e ‘Ofisi ki he ‘isiu na’e launga’i mai. ‘I he taimi tatau, ‘oku ‘ikai ke uesia fakafo’ituitui ‘a e toko taha launga ‘i he kaveinga ‘oku ne launga’i, he ‘oku ‘ikai ke huhu.

4. Maumau’i ‘a e lao tauhi ‘o e malu ‘o e fakamatala mahu’inga ‘o e ngaue

Fakaikiiki

Ko e launga eni fekau’aki mo hono tukuange atu ‘e he Potungaue ‘a e tohi pekia ‘o ‘ene tangata’eiki ki ha taha ka kuo te’eki ke fakangofua ‘e he toko taha ofi ‘o e pekia. Ko hono tukuange ‘e he ‘Ofisi Tauhi Lekooti ‘o e Potungaue ‘a e tohi pekia ta’etomu’a ma’u ha ngofua, ‘oku maumau ai ‘a e lao tauhi ‘o e malu ‘o e ngaahi fakamatala mahu’inga ‘o e ngaue.

Ola

Na’e fakahoko ‘a e launga ko ‘eni ki he Komisoni ‘a e Kaungaue Fakapule’anga ‘o fakatatau mo kupu 18(3) ‘o e Lao ‘Omipatimeni 2001 ke ne fakahoko ha tu’utu’uni ‘oku tuha mo taau mo e tukunga ‘o e maumau.

5. Mo’uilelei ‘a e Kakai

Fakaikiiki

Ko e launga eni ‘i he ngaahi kaveinga faka-e-mo’uilelei fekau’aki mo e falekoloa fakamovetevete ‘i Kolomotu’a.

Ola

Na’e tapuni ‘e he Potungaue ‘a e falekoloa koe’uhi na’e ‘ikai ke talangofua ‘o fakakakato ‘a e ngaahi fiema’u ‘oku tu’utu’uni ‘e he lao ke fakahoko koe’uhi ko e mahu’inga ‘o e mo’uilelei ‘a e kakai.

6. Potungaue ki he Ngaahi Ngaue Fakalotofonua (4)

Ko e ngaahi launga eni fekau’aki mo e kaungaue toli fua’i’akau, tokoni pa’anga ki he ako mo e ngaahi founa ngaue ki he kole ke kau atu ki he polokalama toli fua’i’akau.

1. Tokoni ki he Covid-19

Fakaikiiki

Ko e launga eni fekau’aki mo e te’eki ke totongi ‘e he Potungaue ‘a e pa’anga tokoni ki he ngaahi famili ‘oku kau atu ha nau ni’ihi ki he polokalama toli fua’i’akau ‘i Nu’usila mo ‘Aositelelia.

Ola

Na’e ‘ilo ‘i he fakatotolo, ‘oku ‘ikai a’usia ‘e he toko taha launga ia (uaifi) ‘o e toko taha toli fua’i’akau ‘a e ngaahi makatu’unga ‘oku fiema’u kae toki kau ki he polokalama tokoni ta tu’o taha ko ‘eni.

2. Tokoni

Fakaikiiki

Na’e ‘ikai ke fiemalie ‘a e toko taha launga ki he savea na’e fakahoko ‘e he Potungaue. Na’e ‘ikai ke ma’u ha tokoni pa’anga ki he fanau ‘oku ne tauhi ‘i hono ‘api. ‘Oku pehe na’e hala ‘a e savea he na’e fakatefito pe ia ‘i he fakamatala na’e ma’u mei he ‘Ofisa Kolo, pea ‘ikai foki ke toe vakai’i ‘e he Potungaue ‘a e fakamatala ‘a e ‘Ofisa Kolo, ke fakapapau’i ‘oku tonu.

Ola

Na’e foaki ‘a e tokoni pa’anga ki he toko taha launga.

3. Tokoni

Fakaikiiki

Na’e ‘ikai ke tali ‘e he Potungaue ke tokoni fakapa’anga ki he ako ‘a e fanau ‘a e toko taha launga. Na’e ‘ikai ke ‘oatu ‘e he Potungaue ha ‘uhinga na’e makatu’unga ai ‘a ‘enau faitu’utu’uni.

Ola

Na’e kole fakamolemole ‘a e Potungaue pea hoko mo e ngaue ke totongi atu ‘a e tokoni fakapa’anga.

4. Launga’i ‘o e Potungaue

Fakaikiiki

Na’e launga mai ‘a e toko taha launga ko ‘ene fakahoko ‘a e launga ‘a hono kainga ofi, fekau’aki mo e founa fili ‘o e kau ngaue ki he polokalama toli fua’i’akau.

Ola

Na’e mahino ‘oku ‘ikai ha’ane femahino’aki mo e toko taha ‘oku pehe ‘oku ne fakafofonga’i. Na’e tapuni ‘a e launga pea fekau ‘a e toko taha launga ke fakahoko ‘a e launga ‘e he toko taha ‘oku uesia ki he Potungaue, pea toki mahino mei ai.

7. Potungaue Pilisone (3)

Ko e ngaahi launga eni mei he kakai mo e kau ngaue ‘a e Potungaue fekau’aki mo e ngaahi founa ngaue fakaloto-potungaue pea mo e totonu ke ‘a’ahi ki ha popula.

1. Fakaengaue

Fakaikiiki

Ko e launga eni ‘a ha ‘ofisa pilisone ‘o pehe na’e kapusi ia mei he ngaue ‘o ‘ikai ke fakafou ‘i he founa totonu, ‘oku tu’utu’uni ‘e he ngaue.

Ola

Na’e ‘ilo ‘i he fakatotolo na’e fakahoko ‘e he Potungaue ‘a e founa ngaue ‘oku tu’utu’uni ‘e he Lao pea aofangatuku ‘o kapusi.

2. Totonu ke ‘a’ahi ki ha Popula

Fakaikiiki

Na’e ‘ikai fiemalie ‘a e toko taha launga – ko ha uaifi ‘i he ‘ikai ke tali ke sio ki hono husepaniti ‘oku lolotonga tauhi popula ‘i he Pilisone Hu’atolitoli.

Ola

Na’e fakahoko ‘a e ngaue ki ai, pea faka’ata ‘e he Pilisone ‘a e uaifi mo e fanau ke nau ‘a’ahi ange mo talanoa mo e husepaniti.

8. Potungaue Ngoue, Me’atokoni mo e Vao’akau (3)

Ko e ngaahi launga eni mei he kaungaue kuo malolo mei he Potungaue fekau’aki mo ‘enau ngaahi monu’ia ke totongi ange.

1. Ngaahi monu’ia

Fakaikiiki

Ko e launga ‘eni ki he monu’ia na’e tu’utu’uni ‘e he Kapineti ‘i he 1987 ke totongi atu ‘a e pa’anga ki he ngaahi ta’u na’e kamata ngaue

3. ‘Ata ke ‘eva ki ‘api

Fakaikiiki

Ko e launga eni fekau’aki mo e faka’ata ‘a e popula ke ‘eva malolo ki hono ‘api nofo’anga.

Ola

Na’e ‘ilo ‘i he fakatotolo na’e ‘ikai ke ta’efakapotopoto ‘a e tu’utu’uni ‘e he Pilisone ke ‘oua ‘e faka’ata ‘a e popula ke ‘eva malolo ki hono ‘api nofo’anga ‘i he uike ‘eni, koe’uhi ‘oku fiema’u ke siofi ofi mo fakapotopoto pea ke fakaha mai ‘i he to’onga mo e fakafeangai ‘a e popula ‘oku taau ke ‘oange hano faingamalie ke malolo ‘i he faka’osinga ‘o e uike ki hono ‘api nofo’anga mo e famili.

Na’e toki faka’ata ‘a e popula ko ‘eni ke malolo ki hono ‘api nofo’anga ‘i he faka’osinga ‘o e uike ‘i Tisema 2021 pea ‘oku malava ke ne ma’u mo ha ngaahi malolo kehe ki hono ‘api, ‘o kapau ‘e tauhi ai pe ‘a e tukunga lelei mo falala’anga pea mo e founa ngaue ‘oku fiema’u ke fakahoko, kae lava ke foaki e monu’ia malolo.

totongi lau’aho ha ‘ofisa ‘i he Potungaue ‘i he lakanga na’e ‘iloa ko Agriculture Instructor (AI). Na’e AI ‘a e toko taha launga ‘i he 1980. Na’e ‘ikai ha tali ‘a e Potungaue ki he ‘eke ‘a e toko taha ni pea fuoloa ‘ene fakaongoongo, ‘o tu’unga ai ‘a e launga.

Ola

Na’e fakahoko ‘a e fakatotolo pea fakapapau’i mei he Komisoni ‘a e Kaungaue Fakapule’anga ‘oku mo’oni ‘a e ‘eke. Na’e fakakau ‘a e hingoa ‘o e toko taha launga ki he lisi ‘o kinautolu ke totongi atu ki ai ‘a e monu’ia Al.

2. Monu’ia ngaue ta’u lahi**Fakaikiiki**

Ko e toko taha ngaue na’e ngaue ta’u lahi ki he Potungaue. Na’a ne ‘eke hano monu’ia pea ‘ikai fakatokanga’i ‘o fuoloa pea launga mai.

Ola

Na’e ‘ilo ‘oku totonu ke ‘i ai hono monu’ia. Na’e fakakau atu hono hingoa ‘i he lisi lelei, pea tapuni ‘a e faile ko ‘eni.

3. Totongi ngaue lau’aho**Fakaikiiki**

Ko e launga mo eni ‘i he Al pea ‘ilo ‘oku mo’oni ‘a e ‘eke, ‘o fakakau atu ki he lisi lelei.

Ola

‘Oku kau atu ki he lisi ‘o kinautolu ke totongi hono monu’ia fakapa’anga ‘i hono ngaahi ta’u ngaue lau’aho Al, ‘o hange ko e tu’utu’uni Kapineti ‘o e 1987.

9. Poate Ma’u Mafai ki he Taulanga ‘o Tonga (3)

Ko e ngaahi lāunga ko ‘eni na’e fekau’aki ia mo e ngāue na’e ‘ikai fakahoko ki he ngaahi lāungá mo e pa’anga monu’ia ma’a e kau ngāué.

1. Ngaahi luo hala he maketi Tu’imatamoana**Fakaikiiki**

Na’e fakahu ‘e he tokotaha lāunga ‘a ‘ene lāunga ki he Poate Taulangá (“Poate”) fekau’aki mo e ngaahi luoluo ‘i he maketi Tu’imatamoana. Na’e ‘ikai fakahoko ‘e he Poate Taulangá ha fakalelei ki he lāungá ni pea na’e ‘ikai ke nau fakahoko ha tali ki he lāungá.

Ola

Na’e fakama’ala’ala ‘e he Poaté ko e feitu’u na’e fai ki ai ‘a e tokangá ko e feitu’u fakapule’anga ‘oku ‘i he mafai ‘a e Poaté. Ko e fakamaketi ‘oku lolotonga fakalelei ‘i he feitu’u ni ‘oku fakataimi pe. ‘Oku fakahoko ‘e he Poate ‘a e monomono ki he feitu’u ni ‘aki ‘a e pa’anga ‘a e Poaté. Kuo ‘osi fakalelei’i ‘a e luoluo.

Pea tapuni ‘a e lāungá ni.

2. Monu’ia Malolo mei he ngāue**Fakaikiiki**

Na’e fakahu ‘e he tokotaha lāungá ‘a ‘ene kole ki he pa’anga monu’ia malolo ki he’ene fakahoko fatongia ta’u 15. Na’e ‘ikai tali ‘a ‘ene kolé makatu’unga ‘i he ‘ikai ke ‘i ai ha lave ki ha monu’ia pehe ni ‘i he tu’utu’uni ngāué. Ka na’e ‘osi ‘i ai ‘a e toko ua na’á na ma’u ‘a e monu’ia ko eni.

Na’e pehē ‘e he Poaté ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha’anau tu’utu’uni ngāue fekau’aki mo e monu’ia malolo kuo hikitoi. Ko e tokotaha lāungá ‘oku ‘ikai ha’ane monu’ia malolo fakatatau ki he tu’utu’uni ngāué.

Ola

Na’e loto ‘a e Poaté ke totongi ‘a e monu’ia malolo ‘a e tokotaha lāungá ‘o fakatatau ki he tu’utu’uni ‘a e kau Talekita ‘o e Poaté.

3. Vahe

Fakaikiiki

Na’e lāunga ‘a e tokotaha ni ki he’ene vahe ‘i he ngaahi ta’u lahi kuo te’eki ke totongi ange. Ko e ngaahi kaveinga ‘o e lāungá ni na’e ‘osi

faile ia ‘i he fakamaau’anga pea ‘i he’ene pehē na’e ‘ikai ke ‘i ai ha mafai ‘a e ‘Ofisi ke to e ngāue ki ai.

Ola

Na’e tapuni leva ‘a e lāungá ni.

10. Potungāue MEIDECC (3)

Ko e ngaahi lāungá ni ‘oku kau ai ‘a e totongi fakafoki ‘o e sivi koviti-19 ki he ngaahi folau vakapuna toloi, tufofua ‘o e tangike vai mo e kaveinga fekau’aki mo e ‘ataakai mo e fakaveve ta’efakalao.

1. Sivi Koviti-19 folau vakapuna Nu’usila mo TONGA, MEIDECC, Potungāue Mo’ui mo e Potungāue Pa’anga

Fakaikiiki

Na’e fakahu ‘a e lāunga ni fekau’aki mo e totongi ki he sivi koviti-19 ki he folau vakapuna mei Nu’usila ki Tonga. Makatu’unga ‘i he toloi ‘o e folau, na’e to e fiema’u ke to e fakahoko ha sivi tu’o ua pea mo e to e totongi kehe. Na’e fale’i ‘e he Potungāue MEIDECC ‘e totongi fakafoki ‘a e ‘uluaki sivi koviti-19 lolotonga ‘a e kolonitini. Na’e ‘osi ‘a e kolonitini ka na’e ‘ikai ‘i ai ha totongi fakafoki.

Ola

Na’e tali ‘e he Potungāue ‘a e totongi fakafoki pea na’e ma’u ‘e he tokotaha lāungá ‘a e totongi.

2. Lingi’anga veve fakakomesiale

Fakaikiiki

Na’e fakahoko ‘e he tokotaha lāungá ‘a e lāungá ni fekau’aki mo e kautaha taautaha ‘oku

nau ngāue’aki ‘a e kongá ‘api ko e lingi’anga veve. Ko e kongá ‘api ni ‘oku ofi atu ki he ‘api hono kaingá. Na’e fakahoko ‘a e lāunga ni ki he Potungāue Fakamatala’ea, Ma’u’anga ivi, Ma’u’anga fakamatala, Tokanga’i ‘o e ngaahi fakatamaki fakanatula, ‘Atakai, Fetu’utaki mo e Feliuliuaki ‘o e ‘Ea (MEIDECC) mo e Kautaha Ma’u Mafai ki he Veve (WAL).

Ola

Na’e hoko atu ‘a e WAL ki hono faka’ilo ‘o e kautaha pea tapuni leva ‘a e lāungá ni.

3. Tufa ‘o e tangike vai

Fakaikiiki

Na’e lāunga ha ‘ofisa kolo ki he founa tufa tangike vai ‘a e Potungāue MEIDECC.

Ola

Fakatatau ki he fakamatala na’e ma’u mei he Potungāue, ko e founa tufa na’e fakatatau pe ia ki he ngaahi makatu’unga mo e ngaahi fokotu’utu’u fakatatau ki he founa ngāue totonu mo taau. Na’e ma’ala’ala ‘a e ngaahi kaveinga ‘o e lāungá ni pea na’e tapuni leva ‘a e lāungá ni.

11. Potungaue Ako mo e Ako Ngāue (2)

Ko e ngaahi lāungá ni na’e mei he kau faiako fakapule’anga fekau’aki mo ‘enau hiki lakanga ma’olunga mo e ngaahi vahe na’e te’eki totongi ange ki he ngaahi fakahoko fatongia lolotonga ‘o e le’ole’o ‘i ha lakanga ma’olunga ange.

1. Vahe ‘i he le’ole’o ha lakanga ma’olunga

Fakaikiiki

Ko e toko tahá ni na’e fakahoko fatongia ko e Faiako ki ha ‘Apiako Fakapule’anga. Na’á ne tohi ki he lakanga ko e Faiako Ma’olunga ‘i he 2018 pea na’e tali. Na’e ‘oange mo ‘ene vahe \$200 ‘o ngata ‘i Tisema 2018 ‘i he taimi na’e ‘osi ai ‘a ‘ene le’ole’o. Na’e foaki ange kiate ia ‘a e lakanga Faiako Ma’olungá ‘i he 2019, ka na’e ‘ikai ke fakakakato ‘e he Potungāue ‘a e tala fatongia (JD) ‘o e lakangá. ‘I he’ene pehē na’e ‘ikai ke ne ma’u ‘a e tu’unga vahenga ‘o e lakanga Faiako Ma’olungá.

Ola

Na’e fakakakato ‘e he Potungāue ‘a e tala fatongia pea nau loto ke totongi fakafoki ‘a e vahe na’e totonu ke ma’u ‘e he tokotaha lāungá. Na’e fiemalie ‘a e tokotaha lāungá ki he ola ko eni pea na’e tapuni leva ‘a e lāungá ni.

2. Founa Fakangāue’i

Fakaikiiki

Ko e tokotaha lāungá na’e fakangāue’i ‘e he Potungāue ko e faiako. Na’a ne fakahu ‘a e lāungá ni makatu’unga ‘i he ‘ikai ke fakahiki’i ia ‘e he Potungāue ki ha lakanga ma’olunga ange hili hono fakahoko ‘a e founa fakangāue’i.

Ola

Na’e fakatokanga’i ‘e he Potungāue ‘a ‘ene fehalaaki pea na’e lava hono fakahiki’i ‘a e tokotaha ni ki he lakanga ma’olunga ange.

Na’e fiemalie ‘a e tokotaha lāungá ki he hiki lakanga ma’olungá.

Na’e tapuni ai ‘a e laungá ni makatu’unga ‘i he ‘uhinga ‘i ‘olungá.

12. Poate Vai ‘o Tonga (2)

Ko e ngaahi lāungá ni na’e fekau’aki ia mo e hiki ‘i he mo’ua vai mo e ‘ikai tufa ange ‘a e tohi mo’ua vai.

1. Fehalaaki ‘a e fakamou’a

Fakaikiiki

Na’e totongi ‘e he tokotaha lāungá ‘a ‘ene toenga mo’ua vai ki mu’a pea ne kole ke tu’usi ‘ene ma’u’anga vai. ‘I he mahina hokó, na’á ne ma’u ai ‘a e tohi mo’ua vai kuo lahi ange ia ‘i he mo’ua angamaheni. Na’á ne talanoa ki he Poate Vai, ka na’e fakaha ange kiate ia ko e mo’ua vai lolotongá ko e lau mita ia ki he mahina hokó pea na’e te’eki ke fakamo’ua ia kimu’a ‘a e tu’usi.

Ola

Na’e pehē ‘e he Poate Vai hili ‘a ‘enau vakai fakalukufua ki he lau ‘o e smart mita mo e fo’i mita vai, na’e ‘ilo’i ai na’e ma’olunga ange ‘a e fakamo’ua ia ‘i he vai na’e ngāue’aki ‘e he tokotaha lāungá. Na’e to’o ‘a e fo’i mahu’inga ko e na’e ma’olunga pea ko e toenga leva koe mahu’inga totonu ia ke totongi ‘e he tokotaha lāungá.

Na’e loto pe ki ai ‘a e tokotaha lāungá pea na’e tapuni leva ‘a e lāungá.

2. Ma’olunga ‘a e mo’ua vai

Fakaikiiki

Ko e lāunga ni fekau’aki mo e lahi ‘o e mo’ua vai, ‘ikai lau ‘a e mita vai mo e ‘ikai ma’u ‘a e tohi mo’ua vai.

13. Komisoni ki he Kau Ngāue Fakapule’anga (3)

Ko e ngaahi lāungá ni na’e fekau’aki ia mo e ngaahi tu’utu’uni ‘a e Komisoni ki he Kau Ngāue Fakapule’anga.

1. Lāunga ki he Tu’utu’uni Komisoni ki he Kau Ngāue Fakapule’anga

Fakaikiiki

Ko e tokotaha lāungá na’e fakangāue’i ia ‘e he ‘Imikuleisoni ‘a e Potungāue ki Muli mo e Malu’i (“Potungāue”). Na’e ‘i ‘Aositelelia ‘a e tokotaha ni ‘i he fatongia fakapotungāue. Lolotonga ‘ene ‘i muli na’e mapuni ‘a e kau’afonua pea ta’ofi mo e ngaahi folau fakatu’apule’anga koe’uhí ko e to ‘a e mahaki Koviti-19. Na’e fakalahi ‘e he Potungāue ‘a e taimi ako ‘o e tokotaha ni lolotonga ‘ene ‘i ‘Aositeleliá. Na’á ne foki mai ‘i he ‘uluaki folau vakapuna na’e ‘atā kiate ia. Na’e Kolonitini fakatatau ki he ngaahi tu’utu’uni Fakafokifa ki he kau folau lolotonga ‘a e mahaki Koviti-19. Na’e to e hoko atu ki he Kolonitini ‘i ‘api he ‘aho 7 ki mu’a pea kamata ngāue. Lolotonga ‘a ‘ene ‘i ‘Aositeleliá, na’e tali ‘e he Komisoni ki he Kau Ngāue Fakapule’angá (“Komisoni”) ‘a ‘ene ‘aho livi (‘aho 20) mei 2020 ke ‘tolo ki he 2021. Na’e liliu ‘e he Komisoni ‘a e tu’utu’uni ko ‘eni ‘i he 4 Me 2021 pea na’e fakasi’isi’i ai ‘a e ‘aho 20 ki he ‘aho pe ‘e 1. Ko e tu’utu’uni ko eni na’e fakaha ia ki he toko taha lāungá ‘i he 11 Me 2021. ‘I he taimi ko eni, na’e ‘osi ngāue’aki ‘e he toko taha lāungá ia ‘a ‘ene ‘aho 20 ki mu’a ia pea liliu ‘e he Komisoni ‘ene

Ola

Na’e ‘omai ‘e he Poate Vai ‘a e ngaahi fakamo’oni na’e fiema’u, pea fiemalie ‘a e ‘Omipatimeni ‘oku tonu ‘a e tohi mo’ua pea lava ‘e he Poate ‘o fakamahino ‘a e ‘uhinga mo e tukunga ‘o e mo’ua na’e launga ki ai ‘a e toko launga.

tu’utu’uni. Na’e to’o ‘e he Komisoni ‘a e ‘aho 19 mei he ‘aho livi ‘a e toko taha lāungá ki he 2021.

Ola

Ko e lāunga ‘eni ki he tu’utu’uni ‘a e Komisoni. Hange ko ia ‘oku fakaha ‘i he kupu 13(1)(a) Lao ki he ‘Omipatimeni 2001, ke fakaha ki he toko taha lāungá ‘a ‘ene totonu ke tangi ki he Fakamaau’anga ‘a e Komisoni (Tribunal).

Na’e fakaha ki he toko taha launga ke ‘oatu ‘ene launga ‘i he fotunga ko e tangi (appeal) ki he Fakamaau’anga ‘a e Komisoni.

2. Lāunga ki he Komisoni

Fakaikiiki

Ko e tokotaha lāungá ko e tamai ia kuo malōlō hono foha. Ko hono foha na’e ngāue ‘i he Potungāue Mo’ui (“Potungāue”). Na’e ma’u ‘e he tokotaha lāungá ‘a e tohi feikaunga mamahi mei he ‘Ofisi Palemia ‘o fakaha neongo kuo malōlō hono fohá, na’e ngāue pea ‘oku ne kei lolotonga fakangāue’i pe ia ‘i he Potungāue.

Na’e fiema’u ‘e he tokotaha lāungá ke totongi ange ‘a e vahe hono foha ki he fo’i ta’u ‘e taha fakatatau ki he tohi mei he ‘Ofisi Palemiá. Na’e ‘ikai tali eni ‘e he Komisoni.

Ola

Na’e fakapapau’i ‘e he Komisoní na’e ‘ikai ke fakahu ‘e he fohá ‘a ‘ene kole ke fakaloloa ‘ene liví, pea ‘i he’ene pehē ‘oku ‘ikai ke ne kau ki hono ma’u ‘a e totongí. Na’e poupou’i ‘e he ‘Ateni Senialé ‘a e tu’utu’uni ko eni ‘a e Komisoní.

3. Lāunga fekau’aki mo e tu’unga vahenga hili ‘ene ma’u ha lakanga ‘oku ma’ulalo ‘ene tu’unga vahenga

Fakaikiiki

Ko e tokotaha lāungá na’e ngāue ‘i he Potungāue ki he Ngaahi Pisinisi Fakapule’anga. Na’e tohi kole ngāue ki he lakanga ma’olunga he Potungāue ki Mulí ‘o ne ma’u ‘a e lakangá.

Na’e fakahoko tu’o lahi ange ki ai ‘e he Komisoní ‘a e ola ‘o ‘ene tali ha lakanga tu’unga vahenga ma’ulalo he ko ‘ene tu’unga vahenga lolotonga ‘oku ma’olunga ange ia ‘i he vahenga ‘o e lakanga fo’ou. Na’e ‘i ai ‘a e tu’utu’uni ‘a e Komisoni ‘okú ne fakapapau’i ‘a e ‘uhinga ‘i ‘olungá.

Ola

Na’e fakahoko ki he tokotaha lāungá ko e kaveinga ‘okú ne lāunga’i ko e me’a ia ma’a e Fakamaau’anga Fakapotungāue ‘a e Komisoní ke ne vakai’i. ‘Okú ‘ikai ke ‘i ai ha mafai ‘a e ‘Ofisi ni ke fakatoto’i ‘a e lāungá ni fakatatau ki he kupu 11(5)(a) ‘o e Lao ki he ‘Ompatimēni.

14. Ko e ngaahi lāunga fekau’aki mo e Va’a Sitetisitika ‘a Tonga (2)

Ko e taha ‘o e ngaahi lāungá ni na’e fekau’aki ia mo e ‘ikai ke ma’u ‘a e tokoni fakapa’anga ki he fakaakeake hili afā ko Gita pea ko e lāunga ‘e tahá ko e me’a fakafo’ituitui pe ia ‘i he va ‘o e tokotaha lāungá mo e tokotaha ngāue ‘a e Va’a Sitetisitika ‘a Tongá.

1. Lāunga fekau’aki mo e tokoni fakapa’anga (tokoni afā Gita)

Fakaikiiki

Na’e ta’efiemalie ‘a e tokotaha ni ‘i he ‘ikai ke ne ma’u ‘a e tokoni fakapa’anga ki he maumau na’e hoko ki hono fale hili ‘a e afā Gita.

Na’e fakahoko ange ‘e he Va’a Sitetisitika ‘oku ‘ikai ke fatongia’aki kinautolu ‘a e tufa ‘o e tokoni fakapa’anga he ‘oku ‘ikai ke to e fakakau ia ‘i he’enu ngāué. Ko e lāungá ni ke fakahoko ia ki he Potungāue Pa’angá.

Ola

Na’e tapuni ‘a e lāungá ni he na’e ‘ikai ke fakahoko ‘e he tokotaha lāungá ‘a e ngaahi fiema’u ke fakakakato kae toki ma’u ‘a e tokoni

‘i he taimi tonu pea ‘i he’ene pehē, na’e ‘ikai ke ne ma’u ‘a e tokoní.

2. Lāunga fekau’aki mo e Va’a Sitetisitika

Fakaikiiki

Na’e fepaki ‘a e me’alele ‘a e tokotaha ngāue mo e me’alele ‘a e tokotaha ngāue ‘a e Va’a Sitetisitika. Na’e felotoi ‘a e ongo faha’i ko e fo’ui ia ‘o e tokotaha ngāué pea ke ne fua ‘a e fakamole ki hono ngaahi ‘a e maumau ki he saliothe misini ‘a e tokotaha lāungá. Na’e ‘oange ‘e he tokotaha lāungá ‘[a e fakamahu’inga ‘o e maumaú ki he tokotaha ngāué. Talu pe mei ai mo e ‘ikai ke to e ongo na ha lau ‘a e tokotaha ngāué. Na’e pehē ‘e he tokotaha ni na’e ‘ikai ke fie totongi ‘e he tokotaha ngāué ‘a e maumaú.

Na’e talanoa ‘a e tokotaha lāungá ki he ‘Ofisa Pule ngāué ka na’á ne fakahoko ange ko e tokotaha ngāué ‘oku lolotonga ‘i motu. Na’e ‘ikai ke fiemalie ‘a e tokotaha lāungá ‘i he tali ‘a e ‘Ofisa Pule Ngāué.

Ola

Ko e lāungá ni na’e to ia ‘i tu’a he mafai ‘a e ‘Ofisí ni. Ko e fepaki ‘a e ongo me’alelé ko e me’a ia ke ‘ohake ki he Polisí. Ko e felotoi ke

ngaahi ‘a e maumaú, ko e felotoi taautaha ia ‘a e tokotaha lāungá mo e toko taha ngaue ‘a e Sitetisitika.

15. Kautaha Ma’u Mafai ki he Veve (2)

Ko e ngaahi lāungá ni na’e fekau’aki ia mo e faka’ata mei he totongi vevé pea mo e tokanga ki ha mahua atu ‘a e veve ‘i he lingi’anga veve Tapuhia ki he ‘api ‘o e tokotaha lāungá.

‘a e toko tahá ni na’a hoko ‘a e palopalema ni ke ne uesia ‘a ‘enau mo’ui. Na’e fetu’utaki ‘a e tokotaha ni ki he Potungāue Mo’ui ka na’e fakahoko ange ke ne to e foki pe ki he Kautahá.

1. Lāunga fekau’aki mo e Kautaha Ma’u Mafai ki he Veve**Fakaikiiki**

Na’e ‘ikai ke fiemalie ‘a e tokotaha lāungá ki he tanaki ‘a e totongi vevé ki he’ene mo’ua ‘uhilá. Na’e ‘ikai ke ‘ilo’i ‘e he tokotaha lāungá ‘a e totongi ko eni ka ‘i he taimi na’á ne ‘ilo’i ai, na’á ne fiema’u ke to’o ‘a e totongi veve mei he’ene mo’ua ‘uhilá. Na’e pehē ‘e he tokotaha lāungá na’e fakahoko ange ‘e he Kautahá ke ne totongi ka ‘ikai ‘e tu’usi ‘ene ma’u’anga ‘uhilá.

Ola

Na’e fakahoko ki he tokotaha lāungá ke ne tohi ki he Poate ‘o e Kautahá ‘o kole ke faka’atā ia mei he totongi veve he ko e founa ia ‘oku ha ‘i he Lao ki he Tokanga’i ‘o e vevé.

Na’e tapuni ‘a e lāungá he na’e ‘i ai ‘a e vaa’i hala ke kumia ai ‘e he tokotaha lāunga ‘a e ola ‘okú ne fiema’u.

Ola

Na’e te’eki fakahoko ‘e he toko taha lāungá ‘a ‘ene lāunga ki he Kautahá.

Ko e Kautahá ‘oku fatongia’aki hono fakapapau’i ‘oku malu ‘a e tokanga’i ‘o e vevé fakatatau ki he Lao ki he Tokanga’i ‘o e veve 2015. Ko e lingi’anga vevé na’e fa’u fakalelei ke ne tanaki ‘a e veve ‘o ‘ikai uesia ai ‘a e ‘ataakai ‘oku ofi atu ki ai. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha fu’u palopalema ‘a e lango ‘oku puna ‘i he lingi’anga veve. Ko e veve ‘oku faka’utaha ‘e he misini. ‘Oku fa’a ngāue’aki ‘a e faito’o ‘inisekite ki he lingi’anga vevé ke pule’i ‘a e fanafanau mo e mafola ‘a e ngaahi ‘inisekité.

‘Oku to e fakahoko ‘e he Potungāue MEIDEC mo e Potungāue Mo’ui hono siofi ‘a e lingi’anga vevé ke fakapapau’i ‘oku muimui ‘a e Kautahá ki he ngaahi founa ngāue totonú. ‘Oka vakai ‘a e ongo Potungāue ‘oku tu’u lavea ngofua ‘a e ‘ataakai ofi ki Tapuhia, pea te nau tapuni leva ‘a e lingi’anga vevé.

Na’e kole fakamolemole ‘a e Kautahá ki he tokotaha lāungá pea na’á nau fakahoko kiate ia ‘a e fakamatala tatau. Na’e fiemalie ‘a e tokotaha lāungá ‘i he fakamatala na’e ‘oange kiate ia.

Na’e vakai’i ‘e he Potungāue ‘a e lāungá ni ‘o ‘ilo’i ai ko e fale nofo’anga ‘o e tokotaha lāungá ‘oku ofi atu pe ki Tapuhia.

Ko e palopalema na’e tokanga ki ai ‘a e tokotaha lāungá na’e felave’i ia mo e fonu ‘a e

2. Lāunga’i ‘o e Kautaha Ma’u Mafai ki he Veve mo e Potungāue Mo’ui**Fakaikiiki**

Ko e lāunga eni ki he Kautaha Ma’u Mafai ki he Veve (“Kautaha”) ‘o pehē ‘oku hu mai ‘a e veve ‘oku natula vai mei Tapuhia Waste Site ki he ‘api nofo’anga ‘o e tokotaha lāungá. Na’e tokanga

lingi’anga vevé pea ‘ikai tokanga’i lelei. Ko e mahua mai ‘a e vevé ‘i he natula vaí na’e hoko ia ki he ‘api tukuhau ‘o e tokotaha lāungá ‘o ‘ikai ko e ‘api koló ‘a ia ‘oku nofo ai ‘a e tokotaha lāungá.

‘Oku mahino na’e ‘ikai ke fakalele ‘a Tapuhia ‘o fakatatau ki he taumu’a na’e fakakaukau’i ko e lingi’anga veve ‘oku tanu, ka ko e fu’u

tanaki’anga veve ‘oku ‘ikai tanu, ‘i he’ene pehē ‘oku hoko ai ‘a e fakafanau ‘a e langó. Ko e nanamu ta’efe’unga mei Tapuhiá ‘oku ‘ilonga ‘aupito ‘i he taimi po’ulí pea ‘ave mama’o ‘e he hahau mo e matangi.

16. Ko e ngaahi lāunga fekau’aki mo e Kautaha Fetu’utaki ‘a Tonga (2)

‘Oku fekau’aki ‘a e ongo lāungá ni mo e monu’ia malolo ‘a e tokotaha ngāue mei he ngāue pea mo e tukuhau ‘o e ngaahi fetu’utaki telefoni fakalotofonua mo e fakavaha’apule’angá.

1. Lāunga’i ‘o e Kautaha Fetu’utaki ‘a Tonga

Fakaikiiki

Ko e tokotaha lāungá na’e fakangāue’i ‘e he Kautahá he ngaahi ta’u lahi. Na’e tokoto falemahaki ‘a e tokotaha ni koe’uhí ko ha lavea. Na’e folau ‘a e tokotaha ni ki motu pea ‘i he’ene foki maí na’e tuku ai pe ia ki tu’a. Na’e talanoa ‘a e uaifi ‘o e toko tahá ni ki hono totongi mai ‘a e monu’ia malōlō ‘a e tokotaha lāungá ka na’e fakahoko ange kiate ia ‘e ‘ikai ke ne ma’u ‘e ia ‘a e monu’ia malōlō.

Ola

Lolotonga ‘a e ngāue fakatotolo ‘a e ‘Ofisi ni, na’e loto ‘a e Kautahá ke totongi ‘a monu’ia malōlō ‘a e tokotaha lāungá.

2. Lāunga’i ‘o e Kautaha Fetu’utaki ‘a Tonga

Fakaikiiki

Ko e lāunga eni ki he sino fakapule’anga ‘e 3 fekau’aki mo hono tukuhau’i tu’o ua ‘o e

fetu’utaki telefoni fakalotofonua mo e fakavaha’apule’angá ‘e he Kautahá mo e Kautaha Fetu’utaki taautaha ko e Digicel.

Na’e fakahoko ‘a e lāungá ni ki he Palemiá (‘o e ‘aho ko ia) pea mo ‘ene lea ke tuli ‘a e Minisita Pa’anga tutuku (‘i he taimi ko ia) koe’uhí ko e kaveinga ni. Neongo eni, na’e ‘ikai ke ‘i ai ha ngāue fakafiemalie na’e fakahoko ki he lāungá.

Ola

Na’e tali ‘a e sino fakapule’anga ko eni ‘e 3 ‘i he sipinga tatau. ‘I hono katokatoa, ko e tali ‘a e sino fakapule’anga na’e pehē ni:

1. Na’e ‘ikai ‘uhinga malie ki he tokotaha lāungá ‘a e tukuhau ‘oku ha ‘i he tu’utu’uni ngāue ‘o e Lao ki he Tukuhau Ngāue 2003.
2. ‘Oku taha mate pe ‘a e tukuhau ‘oku fakahoko ki ha fa’ahinga fetu’utaki telefoni. ‘Oku ‘ikai ke tukuhau’i tu’o ua ‘a e fetu’utaki.
3. ‘Oku fiefia pe ‘a e sino ngāue ke fakataha mo e tokotaha lāungá kapau ‘oku ne kei veiveiua pe ki he tukunga lolotonga ‘o e kaveinga kuo ne ‘ohaké.

17. Ngaahi Lāunga fekau’aki mo e Potungāue Tamate Afi mo e Ngaahi Ngāue Fakafokifa (2)

Ko e ongo lāungá ni na’e fekau’aki ia mo e founa fakalotofale ki hono tokanga’i ‘o e livi mo e totongi fakafoki ‘o e taimi na’e fakamaloloo’i ta’evahe ai ‘a e tokotaha lāungá.

1. Lāunga’i ‘o e Potungāue Tamate Afi mo e Ngaahi Ngāue Fakafokifa

Fakaikiiki

Na’e fakahu mai ‘e he tokotaha lāungá ‘a ‘ene lāunga fekau’aki mo ‘ene ta’efiemalie ‘i he Potungāue ki hono liliu ‘a ‘ene livi na’á ne fakahu ‘o ‘ikai ke tomu’a fakahoko ki ai ke ne ‘ilo’i.

Na’á ne fakahu ‘a ‘ene kole livi mei he 18 Siulai ki he 22 Siulai 2021 pea ke to’o ia mei he’ene livi Kilisimasí. Na’e tali ‘a e livi ko eni he’ene ‘Ofisa Pule.

Na’e pehē ‘e he tokotaha lāungá na’e fakahoko ‘a e ngāue ni ‘e he fa’unga pule ‘o e Potungāue koe’uhi ‘oku nau fehí’a ‘iate ia.

Ola

Na’e ‘ikai ke ta’efakapotopoto ‘a e liliu ‘e he Potungāue ‘a e livi ‘a e tokotaha lāungá mei he

livi Kilisimasí ki he livi fakata’u (Annual) makatu’unga ‘i he ‘ikai ke toe ha livi Kilisimasí ‘a e tokotaha lāungá. ‘Oku ‘i ai pe ‘a e founa ke fakahu ai ‘e tokotaha lāungá ha’ane ta’efiemalie fakata’u ki he tu’utu’uni ngāue tu’uma’u (Standing Orders) ‘a e Potungāue.

2. Lāunga’i ‘o e Potungāue Tamate Afi mo e Ngaahi Ngāue Fakafokifa

Fakaikiiki

Na’e fakahu mai ‘e he tokotaha lāungá ‘a ‘ene ta’efiemalie ‘i he Potungāue ki he ‘ikai totongi fakafoki ange ‘a ‘ene vahe ‘i he vaha’a taimi na’e fakamaloloo’i ta’evahe ai ‘e he Potungāue.

Ola

Na’e tapuni ‘a e lāungá ni makatu’unga ‘i he kumi fale’i fakalao ‘a e Potungāue ki he ‘Ofisi ‘Ateni Senialé pea na’e fale’i kinautolu ‘oku ‘i ai ‘a e totonu ‘a e tokotaha lāungá ke totongi fakafoki ange ‘a ‘ene vahe lolotonga ‘a e vaha’a taimi na’e fakamaloloo’i ta’evahe ai. ‘I he’ene pehē ‘oku ‘i ai leva ‘a e fatongia ‘o e Potungāue ke totongi ‘a e taimi ‘oku ‘eke’i ‘e he tokotaha lāungá.

Makatu’unga ‘i he ‘uhinga ko ia ‘oku ha atu ‘i ‘olunga, na’e tapuni leva ‘a e lāungá ni.

18. Lāunga fekau’aki mo e Komisoni ‘Uhila (1)

Ko e lāunga eni fekau’aki mo e ngaahi toloi hono fakahoko ‘a e sivi faka’uhila ‘o ha fale na’e toki langa fo’ou.

1. Lāunga’i ‘o e Komisoni ‘Uhila

Fakaikiiki

Ko e lāunga’i eni ‘o Komisoni ‘Uhilá (“Komisoni”) fekau’aki mo e toloi ki hono fakahoko ‘o e ngāue ke sivisivi’i ‘a e ngaue faka’uhila ki hono fakauaea ‘o ha fale na’e toki

langu ‘a ia ‘oku fakataumu’a ke ngāue’aki ki ha ngaahi fatongia kehekehe.

Ola

Na’e fokotu’u ki he Komisoni ke nau to e tokanga ange ‘i he’enu fetu’utaki mo e kakaí ‘i he taimi ‘oku fokotu’utu’u ai ‘a e sivi pea ke fale’i ha palani talifaki mo ha taimi ke fakasi’isi’i ‘a e lotomo’ua ‘a e kakaí.

19. Lāunga fekau’aki mo e Kautaha ‘Uhila ‘a Tonga (1)

Ko e lāunga ni fekau’aki mo e ‘ikai fakahoko ‘e he Kautaha ‘Uhila ‘a Tonga hono fokotu’u ‘o e mita ‘uhila ki he fale ‘o e tokotaha lāungá.

1. Lāunga’i ‘o e Kautaha ‘Uhila ‘a Tonga.

Fakaikiiki

Ko e lāunga eni fekau’aki mo e ‘ikai ke fakahoko ‘e he Kautahá ‘a e ngāue ki hono fokotu’u ‘o e

mita ‘uhila ki he fale ‘o e tokotaha lāungá. Na’e ‘osi fakakakato ‘e he tokotaha lāungá ‘a e ngaahi fiema’u tokamu’a pea toki fakahoko ‘a e fokotu’u mitá.

Ola

Na’e fokotu’u ‘e he Kautahá ‘a e ‘uhilá pea na’e tapuni leva ‘a e lāungá ni.

20. Lāunga fekau’aki mo e Kautaha Tokanga’i Mala’evakapuna ‘a Tonga (1)

Ko e lāunga eni fekau’aki mo e ‘ikai fakahoko ange ha tokoni mei he Kautahá ki he malu’i.

1. Lāunga’i ‘o e Kautaha Tokanga’i Mala’evakapuna ‘a Tonga

Fakaikiiki

Na’e ta’efiemalie ‘a e tokotaha lāungá ‘i he ‘ikai ke tokoni ange pe ko hono ‘oange ‘a e fakamatala totonu kiate ia ‘e he Kautahá ki he’ene kole malu’i makatu’unga ‘i he mole hono fo’i tuhu he nima to’ohemá ‘i he funga ‘o ‘ene fua fatongia he mala’e vakapuná.

Na’e ‘osi fakahoko ‘e he Potungāue Pa’anga (“Potungāue”) ‘oku ‘ikai ke ne ‘i he’enu lekootí pea ke ne ‘omai ha tohi mei ha toketa sino kimu’a pea toki fakahu ‘a ‘ene kole malu’i.

Ola

Na’e pehē Potungāue ‘oku ‘ikai kau ‘a e tokotaha lāungá ‘i he ma’u ‘o e malu’i he Tu’utu’uni ngāue ki he Malu’i he hoko ‘a e fakatamakí he náá ne ngāue ko e tokotaha ngāue lau’aho pe.

Na’e fakahoko ‘a e ongoongo ni ki he tokotaha lāungá.

21. Lāunga fekau’aki mo e Kautaha Fe’ave’aki Meili ‘a Tonga (1)

Ko e lāunga ko eni, na’e fekau’aki ia mo e totongi huhu’i ‘o ha meili na’e mole lolotonga ‘i hono tauhi ‘i he Kautahá.

Lāunga fekau’aki mo e meili mole na’e fakataumu’a ki he tokotaha lāungá

Fakaikiiki

Na’e lāunga’i ‘e he toko tahá ni ‘a e Kautahá koe’uhí ko e mole ‘o ‘ene meili na’e kaiha’asi lolotonga hono tauhi he ‘ofisi ‘o e Kautahá.

Na’e loto ‘a e Poate ‘o e Kautahá ke totongi fakafoki ‘a e \$15 ki hono tokanga’i ‘o e meilí mo e \$10 ki he meili na’e mole. Na’e pehē ‘e he Poate ko e anga’ofa eni he ‘oku fakamafai’i pe ‘a e Kautahá ke totongi fakafoki ‘a e \$2 kapau ‘oku hoko ha palopalema pehe ni fakatatau ki he tu’utu’uni ngāue ‘o e ngaahi ngāue fakameilí.

Ola

Na’e to e fakafoki pe ‘a e lāungá ni ki he Kautahá ke nau to e vakai’i pea ke solova fakatatau ki he ola ‘o ‘enau fakataha mo e tokotaha lāungá.

22. Lāunga fekau’aki mo e Potungāue Pa’anga (1)

Ko e lāunga eni fekau’aki mo e ngāue ‘a e Potungāue ke fakalelei’i ‘a e fakamalohi mo e fakailifia ‘i he ngāue’angá.

1. Lāunga’i ‘o e Potungāue Pa’anga**Fakaikiiki**

Na’e launga’i mai ‘e he toko tahá ni ‘a e Potungāue fekau’aki mo e ngāue ke fakalelei’i ‘aki ‘a e lāunga fakamalohi mo e fakailifia na’á ne a’usia mei he taha ‘o e kaunga ngāue.

Ola

Na’e ‘ikai fiema’u ke fakahoko ha fakatotolo ki he lāungá ni he taimi ko eni makatu’unga ‘i he fiema’u ke tomu’a fakahoko ‘e he Potungāue ‘a e ngāue ki he palopalemá, pea toki hoko atu ki ai ‘a e Komisoni ki he Kau Ngāue Fakapule’anga kapau na’e ‘ikai lava ‘a e Potungāue ‘o solova ‘a e lāungá.

Na’e to e malava pe mo e tokotaha lāungá ke ne ‘alu ‘o lipooti ‘a e palopalemá ni ki he Potungāue Polisi.

23. Lāunga fekau’aki mo e Potungāue Toutai (1)

Ko e lāungá eni na’e fekau’aki mo hono fakangāue’i ‘e he Potungāue ‘o ha tokotaha ngāue ‘uhila fakakonituleki ‘oku ne vakai ‘oku ‘ikai taau ke ne fakahoko ha ngaahi ngāue faka’uhila ma’a e Potungāue.

1. Lāunga’i ‘o e Potungāue Toutai**Fakaikiiki**

Ko e lāunga’i ‘eni ‘o e Potungāue fekau’aki mo e ngaahi ngāue faka’uhila (fakauaea, tau mo fakamo’ui) ‘o e misini ngaahi ‘aisi ‘i he maketi

Tu’imatamoana na’e ngāue ki ai ‘a e tokotaha kau ngāue ‘uhila na’e tupunga ai ha maumau faka’uhila ki he misini ‘okú ne pule’i ‘a e ‘uhila ‘a Tu’imatamoaná. Na’e pehē ‘e he tokotaha lāungá, ko ia na’e totonu ke ne fakahoko ‘a e ngāue faka’uhila ma’a e Potungāue.

Ola

Na’e ‘ikai fiema’u ke fakahoko ha fakatotolo he taimi ko eni makatu’unga ‘i he fiema’u ke tomu’a vakai’i pe ngāue ‘a e Potungāue ki he lāungá ni.

24. Lāunga fekau’aki mo e Potungāue Fakamaau’anga (1)

Ko e lāungá ni na’e fekau’aki mo e ngāue ‘a e Potungāue ke fakalelei’i ‘a e ‘eke na’e fakahu ‘e he tokotaha lāungá ki he Tafa’aki Peilifí.

1. Launga ki he Va’a Peilifi (Potungae Fakamaau’anga)

Fakaikiiki

Na’e fakahu ‘e he toko tahá ni ‘a ‘ene lāunga ki he’ene ta’efiemalie ‘i he founa na’e fakahoko ‘aki ‘e he Peilifí ‘a e tu’utu’uni fakamaau’anga felave’i mo ‘ene totongi tauhi mei he tangata kuo ne vete mali mo ia. Na’e ta’efiemalie ‘a e tokotaha lāungá he na’e te’eki ke totongi ‘e he tangatá ‘a e mahu’inga na’e totonu ke totongi kiate ia mo e ‘ikai ke fakamalohi’i ‘e he Peilifí ‘a e tu’utu’uni totongi.

Fakatatau ki he *Lao ki he ‘Omipatimeni 2001, Kupu 11 (5)(a)*, na’e fakafisi ai ‘a e ‘Omipatimeni mei hano fakatotolo’i ‘o e lāungá ni he ko e Peilifí ‘a e sino totonu ke ne vakai’i ‘a e lāungá ni.

Ko e Pule Peilifi ‘a e tokotaha kuo fakamafai’i ke ne fakahoko ‘a e ngaahi ngāue ki he tu’utu’uni fakamaau’anga ‘o fakatatau ki he Lao ‘o e kau Peilifi, Kupu 7 (1) (a).

Ola

Na’e tapuni leva ‘a e lāungá ni fakatatau ki he Lao ki he ‘Omipatimeni 2001, Kupu 11 (5)(a).

Na’e fale’i ‘a e tokotaha lāungá ke ne kumi fale’i fakalao mei ha fakafofonga lao.

25. Lāunga fekau’aki mo e Pangike Langa Fakalalaka ‘o Tonga (1)

Ko e lāungá ni fekau’aki mo e tu’utu’uni ngāue tu’uma’u ‘a e Pangiké ki he huhu malu’i lolotonga ‘o e tumutumumu ‘a e mahaki Koviti-19 ‘i Tonga.

1. Lāunga’i ‘o e Pangike Langa Fakalalaka ‘o Tonga

Fakaikiiki

Ko e tokotaha lāungá na’e fakangāue’i ‘e he Pangiké ‘i he ta’u hokohoko ‘e 25. Na’e ta’efiemalie ‘a e toko tahá ni ‘i he tu’utu’uni ngāue tu’uma’u ‘a e ngāue’angá ‘a ia na’e fiema’u ke huhu malu’i ‘a e kau ngāue mo e kakai ‘oku nau ngāue’aki ‘a e Pangiké ki mu’a pea nau toki hu ki loto.

Na’e pehē ‘e he toko tahá ni na’e tuku ia ki tu’a koe’uhi na’e ‘ikai ke ne fie huhu malu’i

makatu’unga ‘i he’ene ngaahi ‘uhinga fakafo’ituitui pe.

Ola

Ko e fiema’u ko eni ‘a e Pangiké na’e fakataumu’a ki hono fakapapau’i ‘oku ‘i ai ‘a e malu’i fe’unga ‘o e kau ngāue mo e kakai mei he Koviti-19.

Na’e ‘ikai pe ke tuku ki tu’a ‘a e tokotaha lāungá. Na’e ‘osi fale’i ange pe kiate ia ke ne to’o ‘ene livi’i pe ko ‘ene ngāue mei ‘api. Na’e ‘ikai ke tu’usi ‘a ‘ene vahe.

161

Ngaahi fakatotolo

12

Fakamaau
'eke'eke

110

Ngaahi launga
kuo tapuni

2

Ngaahi lipooti
aofangatuku

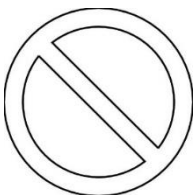

4

Fakatotolo 'a e
'Omipatimeni (*Own
motion*)

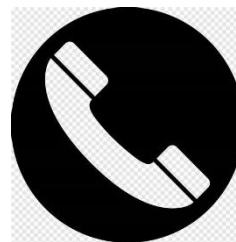
110

Ngaahi fakatotolo
'oku kei ngaue ki ai

2

'Ikai ha mafai
fakalao (*OOI*)

241

Telefoni ki he
0800

8. Aofangatuku

‘Oku fetakinima kotoa e ngaahi kupu kotoa ‘o e pule’anga ‘i he teke mo e poupou ki he angatotonu. ‘Oku mau feinga ke tauhi e vaa fengau’e’aki ‘oku lelei mo e kotoa ‘o e ngaahi potungau’e, ngaahi kautaha ngaue ma’a e kakai pea mo e kakai fakalukufua.

‘I homau fatongia ko e ngaue’anga ki he angatotonu, ‘oku poupou ‘a e ‘Ofisi ‘o e ‘Omipatimeni mo vilitaki ke tataki atu e ngaahi taumu’a ngaue ‘a e ngaahi kautaha taukave ‘o e angatotonu. ‘Oku fai pau ki he pule lelei, ngaue ‘o fakatatau mo e ngaahi founa ngaue totonu mo e pule ‘a e lao. ‘Oku kei hoko atu pe ‘a ‘emau laka fakatonu ki he anga totonu mo e ngaue ke kafataha mo e ngaahi potungau’e ‘a e pule’anga ma’a e kakai ‘i he laka ko eni.

Kuo ‘i ai e holo he lahi ‘o hono launga’i ‘o e ngaahi potungau’e mo e pisinisi ‘a e pule’anga mo hono ngaahi va’a fakangaue lolotonga ‘a e ta’u ko eni ‘o fakahoa ki he ta’u fakapa’anga kimu’a. ‘Oku kapui ‘e he pule lelei ‘a e kotoa e ngaahi potungau’e mo e va’a fakangaue ‘a e pule’anga. ‘Oku mau kei taukave’i pe hono ifi e talupite ‘o e pule lelei.

‘I he lea angamaheni ‘o e ngaue faka-‘omipatimeni,

“‘Oku lelei kiate koe, lelei ki he pule’anga mo lelei ki Tonga.”

V.V.V GOOD GOVERNANCE

Fakamatala Tanaki 1: Lipooti Pule ‘a e ‘Atita

‘Ofisi ‘o e ‘Omipatimeni mei Mē, 2016 ki Sune 2020 (mahina ‘e 50: ta’u ‘e 4 mo e mahina ‘e 2)

Ko ‘emau fika: LC24/195/21

Ko ho’ou fika:

‘Aho: 30 ‘o ‘Epeleli, 2021

Mrs ‘Alisi Taumoepeau
Pule Lahi
‘Ofisi ‘o e ‘Omipatimeni
NUKU’ALOFA

Fine’eiki

Kaveinga: Lipooti Pule ‘a e ‘Atita: ‘Ofisi ‘o e ‘Omipatimeni mei Mē 2016 ki Sune 2020 (mahina ‘e 50: ta’u ‘e 4 mo e mahina ‘e 2)

Kataki, hangē ko ia na’a tau talanoa ki he lipooti pule fakaangaanga ki hono ‘atita’i ‘o e ‘Ofisi ‘o e ‘Omipatimeni ‘e Mrs. Luseane ‘Aho ‘i he Monite, 22 ‘o Ma’asi 2021, ‘oku ou fiefia ke ‘oatu heni ‘a e lipooti aofangatuku. ‘Oku mahino kiate au ‘oku ‘ikai ha toe fakamatala ‘e tuku mai mei homou ‘Ofisi fekau’aki mo e lipooti, ‘oku mahino ai hono fakapapau’i e ngaahi ola ‘o e ‘atita ‘o hange ‘oku ‘oatu ‘i he lipooti.

‘Oku ou ma’u e faingamalie ni ke fakamālō atu kiate ko e mo ho’o kau ngaue ki he ngaahi tokoni kotoa na’e fai ‘i hono fakafaingamalie’i e ngaahi fiema’u ‘a e kau ngaue ‘atita lolotonga ‘a ‘enau ‘a’ahi atu ki homou ‘ofisi.

‘Oku hounga kia kimautolu ‘a e kei hokohoko atu ho’o mou pou pou ki he ‘emau ngaue.

Faka’apa’apa atu,

(Fakamo’oni hingoa) Lotomo’ua Tu’ungafasi (Mrs)
ma’ae ‘ATITA SENIALE

Ngaahi fakamatala ‘oku ‘oatu

Tatau: Mrs. Balwyn Fa’otusia, Pule Lahi-Potungaue Pa’anga

Puha 50, Fale ‘o e Kau Ako Tutuku Kolisi ko Tupou, Nuku’alofa, Tonga, Pasifiki Tonga Hihifo
Telefoni (676)21-600 | Fax (676) 23-749 | ‘Imeli: info@audit.gov.to | Uepisaiti: www.audito.gov.to

Fakamatala Tanaki 1: Lipooti Pule ‘a e ‘Atita

‘Ofisi ‘o e ‘Ompatimeni mei Mē, 2016 ki Sune 2020 (mahina ‘e 50: ta’u ‘e 4 mo e mahina ‘e 2)

Lipooti ‘Atita ki he Ngaue Taau ‘aki ‘a e Fakamole Fakapa’anga

‘Ofisi ‘o e ‘Ompatimeni

Taimi ‘o e ‘Atita: Me 2016 – Sune 2020

(mahina ‘e 50: ta’u ‘e 4 mo e mahina ‘e 2)

‘Ofisi ‘o e ‘Aotita Seniale ‘a Tonga
‘Epeleli, 2021

Fakamatala Tanaki 1: Lipooti Pule ‘a e ‘Atita

‘Ofisi ‘o e ‘Ompatimeni mei Mē, 2016 ki Sune 2020 (mahina ‘e 50: ta’u ‘e 4 mo e mahina ‘e 2)

Kakano

1. Fakamatala Konga Lalahi

- a) Fakafe’iloaki
- b) Ngaahi Taumu’a
- c) Ngaahi fiema’u ‘a e ‘Atita
- d) Ngaahi ‘elia na’e ‘Atita’i, Founa mo e Me’afua Fakatātā
- e) Konga Lalahi ‘o e ola ‘o e ‘Atita
- f) Fakamalō

2. Ngaahi Ola Lalahi ‘o e ‘Atita

- 2.1 Mafai ki hono ngaue’aki e pa’anga
- 2.2 Lekooti e ngaahi fakamole
- 2.3 Ngaahi vahenga mo e fakamole ki he vahe
- 2.4 Ngaahi fakamole ki he ngaue ‘ovataimi/tu’ataimi
- 2.5 Ngaahi fakamole ki he folau fakalotofonua mo e folau ki muli
- 2.6 Ngaue’aki ‘a e ngaahi me’alele
- 2.7 Ngaahi fakamole ki he talitali kakai
- 2.8 Aleapau felotoi (Totongi ‘o e ‘ofisi)
- 2.9 Ngaahi Tokoni
- 2.10 Totongi ‘o e ngaahi Koloa, Ngaue mo e Fatongia
- 2.11 Tauhi e ngaahi founa Mapule’i e Ngaue mo e Pa’anga

Fakamatala Tanaki 1: Lipooti Pule ‘a e ‘Atita

‘Ofisi ‘o e ‘Omitatimeni mei Mē, 2016 ki Sune 2020 (mahina ‘e 50: ta’u ‘e 4 mo e mahina ‘e 2)

1. Fakamatala Konga Lalahi

a. Fakafe’iloaki

‘Oku tali ‘e he Fale Alea ‘a e Lao ke Fakahū atu ‘a e Pa’anga ki he ta’u fakapa’anga kotoa, ‘a ia ‘oku fakamafai’i ai e pa’anga ‘a e fonua ‘e malava ‘e he pule’anga ‘o totongi ‘aki ‘a e ngaahi koloa mo e ngaue ma’ae kakai lolotonga ‘a e ta’u fakapa’anga. ‘Oku kau ‘i he Fakamole Fakapa’anga ‘a e ngaahi fakamole kuo fai ki he ngaahi pa’anga ma’ae kakai. Ko e konga mahu’inga ‘a hono ‘atita’i ‘a e ngaahi fakamole ‘a e pule’anga ‘o e lao ki he ‘Atita Seniale.

‘Oku fakahā heni ko hono fakama’opo’opo e ngaahi fakamole fakapa’anga ‘oku fakahoko pe ia ‘e he Potungae Pa’anga mo Palani Fakafonua, ka ko e fatongia ia ‘o e ngaahi potungae, va’a fakangaue mo e sino ngaue fakapule’anga ki hono pule’i hono ngaue’aki ‘a ‘enau patiseti fakata’u mo e founa ‘a ‘enau ngaue’aki. ‘Oku fakahā mai ‘i he Lao ki he ‘Atita ‘a e Pule’anga ‘e tokanga’i ‘e he ‘Atita Seniale ‘a e fai pau mo e ngaahi fiema’u ‘i ha lao pe ‘oku ne pule’i hono tokanga’i mo pule’i e pa’anga ‘a e pule’anga mo ‘ene ngaahi koloa. ‘Oku toe mahu’inga foki ko e fakamatala pa’anga ki he ngaahi ngaue ‘a e pule’anga ‘oku fenāpasi mo e ngaahi tefito’i fakakaukau ‘o e ngaahi Tu’unga Fakavaha’apule’anga ‘o e Fakamatala Fakapa’anga ‘a e Pule’anga (IPSAS), ko e fa’unga fakamatala pa’anga ma’ae pa’anga ‘a e pule’anga. Koe’uhi ke fakalao e ngaahi fiema’u ki he fatongia ‘o e ‘Atita Seniale, ‘oku toutou vakai’i ‘e he ‘Ofisi ‘Atitia ‘a e tu’unga faipau ‘o hono ngaue’aki e pa’anga ‘a e pule’anga ‘i he kotoa e ngaahi potungae pule’anga, va’a fakangaue mo e ‘ofisi ‘a e pule’anga. Ko hono ‘atita’i e ngaahi fakamole ‘a e ‘Ofisi ‘o e ‘Omitatimeni ko e taha ia e ngaahi fatongia fakahangatonu ‘o e ‘Ofisi ‘Atita ‘o fakatatau mo ‘e ne ngaahi Tu’unga Ngaue Faka’atita.

Na’e fokotu’u ‘a e ‘Ofisi ‘o e ‘Omitatimeni ‘aki ‘a e Lao ki he ‘Omitatimeni 2001. Na’e tomu’a ‘iloa ‘a e ‘ofisi ko e Komīsona ki he Vā mo e Kakai, na’e fokotu’u ‘i he ‘aho 1 ‘o Siulai, 2001. ‘Oku tau’ataina ‘a e ‘Ofisi mei he pule’anga pea ‘oku pule’i ‘e he Pule Lahi (CEO) ‘i he tu’utu’uni ‘a e ‘Omitatimeni. Ko e taumu’a ‘o e fatongia fakalukufua ‘o e ‘Omitatimeni, ke fakatotolo’i, vakai’i pea mo sivilivi’i ‘a e founa fakahoko fatongia ‘a e ngaahi potungae ‘a e pule’anga mo hono ngaahi va’a pea ke fale’i mo tataki koe’uhi ke fakapapau’i ‘oku taau e ngaue ‘oku fai ma’ae kakai. ‘Oku makatu’unga ‘a e ngaahi fakatotolo mei he ngaahi launga mei he kakai. Ko e ngaahi fakamole ‘oku fai ‘e he ‘Ofisi ‘o e ‘Omitatimeni ‘oku ho’ata mei ai e tau’ataina ‘a e ‘ofisi pea mo ‘ene malava ke pule’i ‘a ‘ene patiseti ‘o ‘ikai ha kaunoa, fakahoko e ngaahi tu’utu’uni ki he kau ngaue ‘o ‘ikai ha kaunoa pea mo fakahoko tau’ataina ‘a ‘enau ngaue mei he ngaahi tu’utu’uni fakangaue mo fakaminisita mei he pule’anga.

‘Oku mahu’inga e fai fatongia ‘a e ‘Ofisi ‘o e ‘Omitatimeni ‘i hono kavekavea’u e ngaahi pou tuliki ‘o e pule lelei ‘i he pule’anga, ‘a ia ko e hui tu’a ki hono pukepuke e falalala ‘a e kakai ki he pule’anga.

b. Ngaahi Taumu’a

Na’e fakahoko hono ‘atita’i ‘o e fai pau ki he ngaue fakapa’anga ‘i he taumu’a ke vakai’i pe ‘oku talangofua ‘a e ‘Ofisi ‘o e ‘Omitatimeni ki he ngaahi lao mo e tu’utu’uni ‘oku taau ke ngaue’aki ki he pa’anga ‘a e pule’anga pea ke tauhi e ngaahi fakamatala kakato ‘o e ngaahi fakamole kuo fai. Na’e fakahoko e ‘atita ko eni ‘o kau fakahangatonu ki ai e ‘ofisi, ‘o fakatatau mo e ‘Ofisi ‘o e ‘Atita Seniale ‘o Tonga (TOAG) mo e ngaahi tu’unga ‘oku fiema’u ke fakahoko ‘aki e ngaue ‘o makatu’unga ‘i he Ngaahi Fiema’u ‘Atita Fakavaha’apule’anga Ma’olunga ‘a e ngaahi Kautaha ‘Atita (ISSAI 4000).

Fakamatala Tanaki 1: Lipooti Pule ‘a e ‘Atita

‘Ofisi ‘o e ‘Ompatimeni mei Mē, 2016 ki Sune 2020 (mahina ‘e 50: ta’u ‘e 4 mo e mahina ‘e 2)

c. Ngaahi fiema’u ‘a e ‘Atita

Na’e kau he ngaahi fiema’u ki he ‘atita ‘o fakatatau mo e Lao ki hono Pule’I ‘a e Pa’anga ‘a e Pule’anga 2022, Ngaahi Fakahinohino Fakapa’anga 2010, Lao ki he ‘Ompatimeni 2001 mo e Tohi Tu’utu’uni ki he kau Ngaue ‘a e ‘Ompatimeni 2018. ‘Oku toe kau mo e ngaahi lao fekau’aki ‘a ia ko e Lao ke Fakahu atu ‘a e Pa’anga 2017, 2018, 2019 mo e 2020, Ngaahi Tu’utu’uni ki he Fakatau Koloa 2015 (fakatonutonu he 2019), ngaahi Tu’utu’uni ‘oku taau ke ngaue’aki ‘a e Kapineta mo e ngaahi Tu’utu’uni na’e tufaki takai ‘oku taau ke ngaue’aki. Ko e ola ‘o e ‘atita ko e fai pau ki he ngaahi fiema’u ‘i he ngaahi lao mo e tu’utu’uni.

d. Ngaahi ‘elia na’e ‘Atita’i, Founa mo e Fakatātā

Na’e fakamamafa ‘a e ngaahi ‘elia na’e ‘atita’i ki hono totongi atu e pa’anga ‘a e pule’anga ki he ngaahi fakamole ‘a e ‘Ofisi ‘o e ‘Ompatimeni pea mo e fai pau ‘a e ‘ofisi ki he ngaahi fiema’u fakalao, ngaahi founa mo hono tauhi e ngaahi fakamatala ki he ngaahi fakamole. Na’e ‘atita’i heni e ngaahi ngaue fe’unga mo e ta’u ‘e fa (4) mo e mahina ‘e ua (2), mei Me ‘o e 2016 ki Tisema 2020. Kuo fakakalalasi e ngaahi fakamole mei he pa’anga ‘a e pule’anga ki he ngaahi fakamole ‘o fenapasi mo e patiseti mo e siate ngaue fakapa’anga.

Na’e ngaue’aki foki e founa ki ha ngaahi palopalema, ‘a ia na’e lava ai ‘o tala ha ngaahi palopalema fekau’aki mo hono leva’i e ngaahi fakamole. Ko e ngaahi vaivai’anga ‘oku fakalalahi ai e ngaahi palopalema ‘i hono ngaue’aki e pa’anga ‘a e pule’anga, ‘o tu’u lavelaveili ai e ngaahi fakamole ke ngaue hala’aki mo fai hano pa’usi’i. Ko hono toutou fakahoko ‘a e sivi ‘a e ‘atita ki he ngaahi fakamole fakapa’anga ‘oku tokoni ia ki hono toe fakamalohi’i e tali ui ki he fatongia pea lelei ange ai e ‘ata ki tu’a e ngaue ki he ngaahi fakamole fakapa’anga.

‘Oku houna foki ko hono ‘atita’i e ngaahi fakamole fakapa’anga na’e fakahoko ‘oku ‘ikai ko ha angafai pe fakapa’anga, pea ko e ngaahi sivi faka’atita na’e makatu’unga mei he ngaahi fakatātā. ‘Ikaiki ke ngata ai, he ‘ikai ke lava ke pehē ko e ‘atita ni na’e fai ai hono vakai’i faka’auliliki e kotoa e ngaahi palopalema na’e mei malava ke tala pe pehē na’e kau kotoa ai ha ngaahi fakaleleli na’e fakahoko.

Na’e filifili e ngaahi fakatātā fakafuofua ki he 20% e kotoa e ngaahi fakamole ‘a e ‘Ofisi, mei he ngaahi fakamatala na’e fakahu ki he fa’unga ngaue tauhitohi ‘Sun.’ ‘Oku fakafongia’i e ngaahi fakakalalasi e fakamole ‘i he ngaahi fakatātā tukukehe ‘a e kau ngaue fakataimi.

e. Konga lalahi ‘o e ola ‘o e ‘Atita

Na’e vakai’i ‘e he ‘atita e ngaahi fengau’aki fakapa’anga na’e filifili mei he ngaahi fakakalalasi ‘o e ngaahi fakamole, lolotonga e taimi na’e fai hono ‘atita’i, tukukehe ‘a e kau ngaue fakataimi.

Na’e ola mei he ‘atita ‘a hono ‘ilo ‘a e ‘ikai ke fai pa ki he ngaahi fakamole ki he Ngaue Tu’ataimi, ‘a e kau ngaue tu’uma’u. Ko e ngaahi tafa’aki eni na’e ‘ikai ha fai pau ki ai:

- (i) Na’e ‘ikai ke tauhi pe faile e ngaahi palani ngaue ‘o e ngaue tu’ataimi pea na’e ‘ikai ke ala ma’u
- (ii) Na’e ‘ikai ke faile ‘a e ngaahi tohi kole ki he ngaue tu’ataimi (Fakamatala Tanaki 8)
- (iii) Na’e ‘ikai fai tatau e tohi lesisita ‘o e ma’u ngaue mo e tohi taimi, he na’e ‘ikai ke fakamo’oni e kau ngaue ‘e ni’ihi ‘i he ngaahi houa ngaue taimi pau ‘i he 8.30 pongipongi, pea ‘ikai ke fakamo’oni e kau ngaue ‘e ni’ihi he taimi na’a nau ngaue tu’ataimi ai
- (iv) Na’e ‘ikai ke tauhi e ngaahi vausia ‘o e ngaue tu’ataimi.

Fakamatala Tanaki 1: Lipooti Pule ‘a e ‘Atita

‘Ofisi ‘o e ‘Omipatimeni mei Mē, 2016 ki Sune 2020 (mahina ‘e 50: ta’u ‘e 4 mo e mahina ‘e 2)

Neongo ‘a e mahino na’e ‘ilo e ngaahi tafa’aki na’e ‘ikai fai pau ki ai e ngaue, ‘oku kei mahino fakalukufua pe, ‘a e tu’unga ma’olunga ‘o e fai pau ki hono mapule’i ‘a e ngaahi fakamole kotoa ‘a e ‘Ofisi ‘o e ‘Omipatimeni. Ko e tu’unga ma’olunga ko eni e fai pau ki he ngaahi tu’utu’uni fakapa’anga ‘oku hoko ia ko ha ta sipinga lelei ki he toenga e ngaai potungaue ‘a e puleanga, mo hono ngaahi ‘ofisi mo e ngaahi va’a fakangaue, pea ko e ola ia e ngaahi makatu’unga ‘o kau ai, kae ‘ikai fakangatangata ki he, mahino ‘oku ‘i ai pe ‘a e Tohi Tu’utu’uni ma’ae Kau Ngaue ‘a ia ‘oku fakamahino ai e ngaahi kongā ki he ngaahi Fakahinohino mo e Tu’utu’uni ki he ngaue Fakapa’anga mo e Ngaahi Tu’utu’uni ki he Ngaue Fakapule’anga. Kuo hoko mei he ‘aonga mo lavame’a ‘a e tatakī ‘a e ‘Omipatimeni mo e Pule Lahi ke fakamalohi’i ai e kau ngaue ‘i hono faka’ai’ai ha ‘atakai ‘oku fai pau ki he ngaahi mao mo e tu’utu’uni.

f. Fakamālō

‘Ok ou fakafofonga’i atu e timi ‘atita mo e kau ngaue, ‘i he fakamālō ki ho’o mou ngaahi tokoni mo e fengau’e’aki mo ho’o kau ngaue, tautefito ki he ‘Akauniteni, lolotonga e ‘a’ahi mo e ‘atita na’e fai ki ho ‘ofisi. ‘Okū hounga ‘aupito ‘a ho’o veveveke ke tuku mai e ngaahi fakamatala mo e ngaahi lekooti ‘a ia na’e fiema’u.

2.1 Mafai ki hono ngaue’aki e pa’anga: Fai pau ki he Kupu 9 & 10. Lao ki hono Pule’i e Pa’anga ‘a e Pule’anga 2002 mo e Lao Fakahinohino ki he Ngaue Fakapa’anga 13 mo e 14 (TI 13 & 14)

‘Okū fiema’u ‘e he Kupu 9 mo e 10 ‘o e Lao Pule’i ‘a e Pa’anga ‘a e Pule’anga 2002:

- He ‘ikai ke ngaue’aki ha pa’anga ‘a e pule’anga kae’oua kuo fakamafai’i e fakamole ko ia ‘e he Lao ki he Pa’anga Ngaue ‘a e Pule’anga.
- ‘Okū ngata ki he faka’osinga ‘o e ta’u fakapa’anga ‘a e mafai ki hono ngaue’aki ‘o e pa’anga pe ko hano fai ha fakamole pe mo’ua ‘a ia ‘oku fekau’aki mo e lao.

Lao Fakahinohino ki he Ngaue Fakapa’anga

- Ko e mafai ke ngaue’aki e pa’anga ‘a e pule’anga ‘oku tuku mai ia ‘e he Lao ki he Pa’anga ngaue ‘a e Pule’anga
- Kuo pau ki he ‘ofisa ‘oku ngaue ki he ngaahi me’a fakapa’anga kene fakapapau’i he ‘ikai ke lakahake ‘a e ngaahi fakamole he lahi e pa’anga ‘oku vahe’i ki he vouti takitaha.
- Tukukehe ange hano fakamafai’i hano fe’ave’aki e pa’anga ‘i he loto’i potungaue, ‘e toki ngaue’aki pe ha pa’anga kuo vahe’i ki ha fakamole ‘o fekau’aki mo ha taumu’a kuo vahe’i ki ai, kae ‘ikai ha toe taumu’a kehe.

Fakamatala Tanaki 1: Lipooti Pule ‘a e ‘Atita

‘Ofisi ‘o e ‘Omitatimeni mei Mē, 2016 ki Sune 2020 (mahina ‘e 50: ta’u ‘e 4 mo e mahina ‘e 2)

Ola ‘o e ‘Atita 01:

Hange ko ia ko e fakalukufua ‘o e pa’anga ngaue mo e lahi e ngaahi fakamole totonu kuo fai, ‘oku fakaha atu he tepile:

Tepile 1 – ko e fakalukufua ia ‘o e patiseti totonu mo e patiseti na’e toe vakai’i, lahi haohaoa ‘o e pa’anga na’e toe fe’ave’aki holo mo e fakalukufua e ngaahi fakamole he ngaahi ta’u fakapa’anga 2016/17 – 2019/20. Tepile 2 – ko e fakalukufua ia ‘o e fakakatoa e ngaahi fakamole fakapa’anga na’e fakahoko he ngaahi fakamole kehekehe. Tepile 3 – ko e fakalukufua ia ‘o e lahi e pa’anga na’e fakamole he kalasi takitaha mo hono filifili e mahu’inga ‘o e fakatāta na’e ngaue’aki ‘i he ‘atita.

Tepile 1: Fakalukufua ‘o e patiseti totonu mo e patiseti na’e toe vaka’i mo e lahi haohaoa e paanga na’e fe’ave’aki holo, ‘o fakahoa ki he lahi e fakamole totonu, ki he ta’u fakapa’anga

Fika	Fakaikiiki	Patiseti Ngaue (Fakafuofua) S	Patiseti na’e toe vakai’i (Fakafuofua) \$	Hiki ki he CF \$	Lahi totonu \$
1	TF 2016/17	1,700,000	1,700,000		1,319,833.39
2	TF 2017/18	1,733,800	1,733,800		1,456,053.40
3	TF 2018/19	1,752,400	1,745,000	7,400.00	1,592,389.84
4	TF 2019/20	1,628,600	1,628.600		1,339,554.10
	Total	6,814,800.00	\$6,807,400	\$7,400.00	\$5,707,830.73

- Na’e tali ‘a e patiseti ‘a e ‘Ofisi ‘o e ‘Omitatimeni ‘i he Lao ki he Pa’anga Ngaue ‘a e Pule’anga he ta’u fakapa’anga takitaha 2016/17 – 2019/2020.
- Na’e ‘i loto pe he 10% ‘a e lahi e pa’anga na’e fe’ave’aki holo he vaha’a ‘o e ngaahi polokalama pea makatu’unga mei ai hono toe vakai’i e lahi e pa’anga na’e vahe’i ‘o tatau pe mo e patiseti totonu tukukehe ‘a e 2018/19 na’e vahe’i ai e \$7,400 ko e Pa’anga Talifaki, ‘o fakatatau mo e tu’utu’uni. Ko e patiseti aofangatuku na’e toe vakai’i na’e kei fe’unga pe ki he ngaahi fakamole kotoa.

Fakamatala Tanaki 1: Lipooti Pule ‘a e ‘Atita

‘Ofisi ‘o e ‘Ompatimeni mei Mē, 2016 ki Sune 2020 (mahina ‘e 50: ta’u ‘e 4 mo e mahina ‘e 2)

Tepile 2: Patiseti mo e ngaahi fakamole fakapa’anga ki he ngaahi fakamole kehekehe

Fika	Fakaikiiki	Patiseti	Lahi e fakamole
1	10 Kau ngaue tu’upau	3,302,296.11	2,789,078.31
2	11 Kau ngaue fakataimi	45,900.00	42,206.72
3	12 Fefononga’aki & Fetu’utaki	959,720.00	754,353.28
4	13 Monomono & Ngaue	247,180.00	192,196.80
5	14 Fakatau Koloa & Ngaue	1645217.90	1,463,542.59
6	15 Ngaahi Tokoni	3,800.00	1,200.00
7	20 Ngaahi Koloa	603,285.99	491,925.97
	Ngaahi liliu	0	-26,672.44
	Fakakatoa	\$6,807,400.00	\$5,707,830.73

Tepile 3: Lahi totonu e ngaahi fakamole mo e fakatata ‘a e ‘atita ki he kalasi takitaha

Fika	Fakaikiiki	Lahi totonu e fakamole \$	Me’afua ‘a e ‘atita \$	% e fakamole totonu ko e fakatata e ‘atita
1	10 Kau ngaue tu’uma’u	2,789,078.31	272,547.59	9.7
2	11 Kau ngaue fakataimi	42,205.72	0	0
3	12 Fefononga’aki & Fetu’utaki	754,353.28	31,720.87	70
4	13 Monomono & Ngaue	192,196.80	76,941.72	40
5	14 Fakatau Koloa & Ngaue	1,463,542.59	106,250.72	7.26
6	15 Ngaahi Tokoni	1,200.50	1,200.50	100
7	20 Ngaahi Koloa	491,925.97	239,411.18	48
	Ngaahi liliu	-26,672.44	-	-
	Fakakatoa	\$5,707,830.73	\$1,228,072.58	21

Fakamatala Tanaki 1: Lipooti Pule ‘a e ‘Atita

‘Ofisi ‘o e ‘Ompatimeni mei Mē, 2016 ki Sune 2020 (mahina ‘e 50: ta’u ‘e 4 mo e mahina ‘e 2)

Aofangatuku 01:

- i. Na’e tali he ta’u kotoa e lahi e patiseti ‘a e ‘Ofisi ‘o e ‘Ompatimeni ‘o fakatatau mo e Lao ki he Pa’anga Ngaue fakata’u.
- ii. Na’e faingamalie pea lelei hono tokanga’i ‘a e patiseti na’e tali ki he ‘Ofisi ‘o e ‘Ompatimeni, ‘o iku mei ai ke leva’i mo mapule’i e lahi e fakamole ke ‘i loto pe he fakangatangata ki he lahi e patiseti.
- iii. Na’e malava ‘e he ngaahi tohi na’e tauhi ‘e he ‘Ofisi ‘o e ‘Ompatimeni ‘o pou pou ki he lahi e pa’anga ki he ngaahi fakamole ‘a e ‘ofisi ‘i hono fakahoko hono ngaahi fatongia.

2.2 Lekooti e ngaahi fakamole: Fai pau ki he ngaahi Fakahinohino Fakapa’anga 31 mo e 32 (TI 31 & 32):

‘Oku fiema’u ‘i he Fakahinohino Fakapa’anga 31 mo e 32:

- Kuo pau ki he ngaah potungaue mo e va’a fakangaue ‘a e pule’anga kenau tauhi e tohi vouti ‘o fakatatau mo e tu’utu’uni ‘a e Potungaue Pa’anga mo Palani Fakafonua.
- Ke fakama’opo’opo ‘e he ngaahi potungaue mo e va’a fakangaue ‘a e pule’anga ‘a e ngaahi lekooti ‘a ‘enau ngaahi fakamole pe tohi vouti he mahina takitaha ‘o fakatatau mo e tohi vouti ‘a e Fale Pa’anga mo e Sisitemi Sani (Sun system).
- Ko e ngaah potungaue mo e va’a fakangaue ‘oku nau ngaue’aki e fa’unga Sani, ‘oku ‘ikai toe fiema’u hano fakalelei’i e ngaahi fakamatala pa’anga he mahina takitaha.

Ola ‘o e ‘Atita 02:

- ‘Oku malava pe ‘e he ‘Akauniteni ‘a e ‘Ofisi ‘o e ‘Ompatimeni ‘o hū hangatonu ki he Sisitemi Sani. ‘Oku ‘uhinga ia ko e palanisi e ngaahi vouti he ngaahi fakamole, ‘oku fai hono siofi papau ‘o fakafou ‘i he ‘initaneti he taimi kotoa.
- ‘Oku ‘ikai toe fiema’u ke fai hano fakapalanisi e tu’unga e ngaahi vouti ‘a e ‘Ofisi mo fakahoa ki he ngaahi lekooti ‘a Fale Pa’anga.

Aofangatuku 02:

Na’e kei tauhi pe ‘a e ngaahi palanisi he ngaahi vouti pea toutou fai hono fakalelei’i he ‘initaneti mo e Sisitemi Sani.

2.3 Ngaahi vahenga mo e fakamole ki he vahe: Fai pau ki he ngaahi Tu’utu’uni Fakapa’anga 38 mo e 39 (TI 38 & 39)

‘Oku fiema’u ‘e he ngaahi Tu’utu’uni Fakapa’anga 38 & 39 kuopau ke tauhi kakato ‘e he ngaahi potungaue mo e va’a fakangaue kotoa e lesisita kuo fakahu ki ai e ngaahi fakamatala fakamuimuitaha ki he ngaahi vahenga mo e fakamole ki he vahe, ‘o kau ai mo e ngaahi fakaikiiki ‘oku taau ke fakahu kiai fekau’aki mo e ngaahi vahenga ‘o e kau ngaue takitaha mo e ngaahi fakaikiiki.

‘Oku fiema’u ki he ‘ofisa ‘oku ne tokanga’i e ngaue ni kene fakapapau’i ‘oku fakahu e ngaahi fakamatala fakamuimuitaha mo fakatonutonu ki he ngahi lesisita vahenga e potungaue mo e va’a fakangaue ‘i he mahina takitaha.

Fakamatala Tanaki 1: Lipooti Pule ‘a e ‘Atita

‘Ofisi ‘o e ‘Ompatimeni mei Mē, 2016 ki Sune 2020 (mahina ‘e 50: ta’u ‘e 4 mo e mahina ‘e 2)

Ola ‘o e ‘Atita 03:

‘Oku fakakalakalasi e ngaahi Vahenga ki he kau ngaue tu’uma’u pea kau ki ai e ngaahi totongi fakapa’anga ki he ngaahi vahenga Fika 1001, Fika ki he ngaue Tu’ataimi 1002, Pa’anga Tanaki ki he Malōlō mei he ngaue Fika 1005 mo e ngaahi Monu’ia ki he Minisita mo e Pule Lahi Fika 1030. Ko hono fakahū atu e ngaahi fakamole ko eni ‘a ia ‘oku lekooti ‘i he Sisitemi Sani na’e filifili ia mo fakapapau’i ki he ngaahi tohi kuo faile mo tauhi ‘i he ‘Ofisi ‘o e ‘Ompatimeni.

Ko e fakalukufua ‘o e patiseti mo e lahi e ngaahi fakamole ki he ngaahi fakamole na’e filifili ‘oku ‘oatu he tepile ni:

Fika	Fakaikiiki	Pasiteti \$	Fakamole \$	Me’afua Faka’atita \$
	1001 Ngaahi vahenga	2,707,642.10	2,301,412.50	211,412.79
	1002 Ngaue Tu’a taimi	77,100.00	65,478.3	33,358.66
	1005 Pa’anga ki he vahenga malolo	350,734.01	283,422.9	24,776.14
	1026 Pa’anga Totongi makehe	61,500.00	46,444.72	0
	1030 Ngaahi Monu’ia ki he Minisita mo e Pule Lahi	105,320.00	92,308.8	3,000.00
	Fakakatoa	\$3,240,796.11	\$2,789,078.31	272,547.59

- Na’e sivi’i ‘e he ‘atita e tohi lesisita e ngaahi vahenga ‘a ia na’e fakatou tauhi he ngaahi tohi kuo fakatahataha’i mo e fa’unga fakamataa pa’anga excel he komipiuta, pea mahino ai kuo toutou tanaki e ngaahi fakamatala fakamuimuitaha ki he tohi lesisita ni ‘o fakahu ki ai e ngaahi tefito’i vahenga ma’olalo taha mo e lahi e pa’anga kuo to’o mei ai ‘o fakatatau mo e vausia vahenga, ‘a ia na’e fai pau mo e ngaahi fiema’u ‘o e ngaahi Fakahinohino ‘a e Fale Pa’anga.
- Na’e ‘ikai ke toe fiema’u ke fai hano fakatonutonu mo fakalelei’i e lesisita ‘o e ngaahi vahenga mo e Potungaue Pa’anga ‘o makatu’unga mei he malava ke hu hangatonu ‘a e ‘Akauniteni ki he Sisiteni Sani ‘a e Pule’anga.
- Na’e malava ‘e he ‘atita ‘o tala e ngaahi tatau ‘o e ngaahi ‘imeili mo e Potungaue Pa’anga, ki hono fakapapau’i ‘o e ngaue fakalelei na’e fai ki he lesisita ‘o e ngaahi vahenga ‘a ia ko e ngaahi fakamo’oni ia na’e fakahoko e ngaue fakalelei he ‘initaneti mo e ‘imeili.

Fakamatala Tanaki 1: Lipooti Pule ‘a e ‘Atita

‘Ofisi ‘o e ‘Ompatimeni mei Mē, 2016 ki Sune 2020 (mahina ‘e 50: ta’u ‘e 4 mo e mahina ‘e 2)

- Na’e toe fakatokanga’i ‘e he ‘atita kuo fakakakato ‘e he ‘ofisi e ngaue ki he tukuhau *IRS* pea fakahu atu ki he Potungaue Pa’anga Humai ka na’e te’eki ke fai mei ai ha tali ke fakapapau’i kuo fai hono fakalelei’i ‘a hono to’o e tukuhau ki he ta’u fakapa’anga. Na’e teuteu’i e *IRS* mei he lesisita ‘o e ngaahi vahenga ‘a ia na’e hili ia na’e toe fakapapau’i ai hono fai e ngaahi fakalelei ki he ngaahi fakaikiiki ‘o e lesisita.

Aofangatuku 03:

Na’e tauhi mo kei lekooti ‘a hono lesisita e ngaahi vahenga ‘o fakafou he ‘initaneti mo e Sistemi Sani ‘o hange ko ia ‘oku fiema’u.

2.3 Ngaahi fakamole ki he ngaue Tu’ataimi: Fai pau ki he ngaahi Fakahinohino Fakapa’anga 40 (TI 40) mo e Tohi Tu’utu’uni ki he kau ngaue ‘a e ‘Ompatimeni, 7.15

‘Oku fiema’u ‘i he Fakahinohino Fakapa’anga 40:

- Ke teuteu ‘e he ngaahi potungaue mo e va’a fakangaue ‘a e pule’anga ha palani ki he ngaue tu’ataimi kef ai ‘e he tokotaha ngaue, fakamo’oni ki ai e supavaisa pea tali ‘e he ‘Ofisa ‘Akauniteni.
- ‘Oku fiema’u ke faile mo tauhi ‘e he potungaue kotoa ‘a e tatau mo’oni e palani ngaue mo e ngaahi tatau ‘o e ngaahi lekooti e ngaue tu’ataimi.
- ‘Oku fiema’u ki he kau ngaue kuo tali ke ngaue tu’ataimi ke tonu ‘a ‘enau lekooti mo fakamo’oni he kamata mo e kakato ‘enau taimi ngaue ‘i he tohi ma’u ngaue ‘a e potungaue ‘i he kamata’anga mo e kakato ‘a ‘enau ngaue ngaue tu’ataimi he ‘aho.
- ‘Oku teuteu’i e tohi taimi ki he ngaue tu’ataimi mei he tohi lesisita ma’u ngaue ‘a e potungaue pea fakahu atu ki he kau ‘ofisa ‘akauni ke fai hono tali.

Tohi Tu’utu’uni ‘a e kau ngaue – ‘oku fiema’u he kongu 7.15:

- Ke fakangofua e ngaue tu’ataimi ‘e he Pule Lahi. ‘E kamata e ngaue ‘ovataimi kimu’a he 8.30 he pongipongi pe 1.30 ho’ata ‘o kapau ‘e ngaue vaeua-‘aho e tokotaha ngaue ‘o ‘ikai ke ngaue he houa pongipongi PE ko ha toki a’u atu ‘a e tokotaha ngaue hili ‘a e 8.30 pongipongi pe 1.30 ho’ata ‘a ia ko e taimi koia ke kakato ‘a e houa ngaue ‘e 8 pe houa ‘e 3.
- Ke fakakakato kei taimi pea vakai’i ‘e he taki ‘o e va’a ngaue koi a ‘a e fakamatala kakato angamaheni ‘o hange ‘oku ‘oatu he Fakamatala Tanaki 8: Foomu kole ki he ngaue ‘ovataimi.
- Ke fakahu kotoa atu e ngaahi pepa ki he ngaue ‘ovataimi pe tu’ataimi ke tali aofangatuku ‘e he Pule Lahi.

Ola ‘o e ‘Atita 04:

- Ko e patiseti fakalukufua ki he ngaue ‘ovataimi pe tu’ataimi na’e fakahu ki he patiseti fakata’u ‘a e ‘ofisi. Kataki ‘o vakai ki he tepile 3 ‘i ‘olunga. Na’e ‘i loto pe ‘a e kotoa ‘o e ngaahi fakamole ki he ngaue tu’ataimi ‘i he patiseti na’e tali.
- Na’e ‘ilo ‘e he ‘atita ‘a e ‘ikai ke fai pau ki he ‘e ke totongi ki he ngaue tu’ataimi ki he ngaahi ‘o Siulai mo Novema 2018 mo June mo Sepitema 2019. ‘Oku ‘oatu he tepile ‘i lalo ‘a e fakalukufua ‘o e ‘ikai faipau ki he tu’utu’uni ‘o e ngaue tu’ataimi:

Fakamatala Tanaki 1: Lipooti Pule ‘a e ‘Atita

‘Ofisi ‘o e ‘Ompatimeni mei Mē, 2016 ki Sune 2020 (mahina ‘e 50: ta’u ‘e 4 mo e mahina ‘e 2)

Fika	Taimi ngaue tu’ataimi	\$Mahu’inga	‘Ikai fai pau ki he tu’utu’uni e ngaue ‘ovataimi
	Siulai 2018	888.90	i. ‘Ikai ke tomu’a fakafonu ha palani ngaue ii. ‘Ikai fenapasi e lesisita e ma’u ngaue mo e tohi taimi. ‘Ikai ke fakamo’oni e kau ngaue ‘e ni’ihi he 8.30 pongipongi. iii. ‘Ikai ha vausia
	Novema 2018	605.20	i. ‘Ikai ke tomu’a fakafonu ha palani ngaue ii. ‘Ikai ha foomu kole ngaue ‘ovataimi (Fakamatala Tanaki 8) iii. ‘Ikai fenapasi e lesisita e ma’u ngaue mo e tohi taimi. ‘Ikai ke fakamo’oni e kau ngaue ‘e ni’ihi ki he ‘enau ngaue ‘ovataimi pe taimi ngaue 8.30 pongipongi.
	Sune 2019	2,364.17	i. ‘Ikai ke tomu’a fakafonu ha palani ngaue ii. Na’e ‘i ai e foomu kole ngaue tu’ataimi ki he ongo ‘ofisa pe ‘e toko ua (2) kae hala ‘a e kau ‘ofisa kehe ‘e toko 10. iii. ‘Ikai ha vausia iv. ‘Ikai ke fenapasi e lesisita ma’u ngaue mo e tohi taimi. ‘Ikai ke fakamo’oni e kau ngaue ‘e ni’ihi ‘i he ‘enau ngaue ‘ovataimi pea ‘ikai ke fakamo’oni e ni’ihi ‘i he 8.30 pongipongi.
	Sepitema 2019	1,166.64	i. ‘Ikai ke tomu’a fakafonu ha palani ngaue ii. ‘Ikai ha foonu kole ngaue tu’ataimi (Fakamatala Tanaki 8) iii. ‘Ikai ke fenapasi e lesisita ma’u ngaue mo e tohi taimi, he na’e ‘ikai fakamo’oni e kau ngaue ‘e ni’ihi ‘i he ‘enau ngaue tu’ataimi pe fakamo’oni he taimi 8.30 pongipongi.
	Total	\$5,024.86	

- ‘Oku fakatokanga’i heni ko e palopalema ‘o e ‘ikai ke tomu’a fakafonu e palani ki he ngaue tu’ataimi na’e tomu’a lipooti ‘i he lipooti ‘atita kimu’a ka na’e te’eki ke fakalelei’i mo fai pau ki he fiema’u ko eni.

Fakamatala Tanaki 1: Lipooti Pule ‘a e ‘Atita

‘Ofisi ‘o e ‘Ompatimeni mei Mē, 2016 ki Sune 2020 (mahina ‘e 50: ta’u ‘e 4 mo e mahina ‘e 2)

Uesia:

‘Oku ha mai mei he ‘ikai ke fai pau ‘i he ngaahi fakamole ki he ngaue tu’ataimi ‘a e vaivai ‘i he founga ngaue ‘a ia ‘oku fakautuutu ai e palopalema e ngaahi fakamole ngaue tu’ataimi, ‘o ha mei ai ‘oku tu’u lavelaveili e ngaahi fakamole ki he ngaue tu’ataimi ke ngaue hala’aki mo ‘ikai lelei hono pule’i. ‘Oku toe fakaha mai ai ko e ‘ikai talangofua ki he ngaahi tu’utu’uni ngaue ‘oku ‘ikai ke lahi ha taumu’a tefito totonu mo e mafai ki hono totongi atu e ngaue tu’ataimi ‘oku ‘eke.

Fokotu’u 04:

- (i) Ke fakamanatu ki he kau ngaue fekau’aki mo e fiema’u ke fai pau ki he ngaahi Fakahinohino Fakapa’anga mo e ngaahi Tu’utu’uni Fakangaue, tautefito ki he fiema’u ke tomu’a fakapapau’i ‘oku kakato e houa ‘e 8 e ngaue pea toki hoko atu ki he ngaue tu’ataimi.
- (ii) Ke fakamanatu ki he kau ngaue ‘a e konga 17.2 ‘o e Tu’utu’uni Ngaue, ‘a ia ‘oku ha ai ko e ‘ikai talangofua ki he Tohi Tu’utu’uni ki he kau Ngaue ‘oku lau ia ko e talangata’a pea ke fai hano tautea.

Tali mei he ‘Ofisi

Fakatautu ki he ‘Akauniteni, ‘oku ‘ikai ke angamaheni ‘a e ola ‘o e ‘atita ki he ‘ikai talangofua ki he tu’utu’uni ‘o e fakamole ki he ngaue ‘ovataimi. ‘Oku kakato ma’u pe ‘a e ngaahi pepa fakangaue ki he ‘ovataimi he taimi ‘oku fakahu atu ai ki he Potungae Pa’anga, ‘o ‘uhinga ia he ‘ikai ke totongi atu ‘e he Potungae Pa’anga ‘a e ngaue ‘ovataimi ‘oku ‘eke, kae’oua kuo fakakakato hono ngaahi pepa fakangaue. Kaekehe, ‘oku tui ‘a e ‘Akauniteni na’e ‘i ai ha ngaahi ngaue kehe ‘i he ‘ofisi ‘o makatu’unga mei ai ‘a e ‘ikai ke fakatokanga’i ‘e he kau ngaue ke teuteu e tatau ‘o e ngaahi vausia, palani ngaue mo e Fakamatala Tanaki 8. Na’e fakapapau’i ‘e he ‘Akauniteni ‘e fai pau ki he ngaahi tu’utu’uni ‘aki ‘e ne tali ke tokanga ki hono vakai’i ‘oku tauhi maau mo kakato e ngaahi fakamatala.

2.5 Fakamole ki he ngaahi folau fakalotofonua mo fakavaha’apule’anga: Fai pu ki he Tu’utu’uni Fakapa’anga 41 (TI 41).

‘Oku fiema’u ‘i he Tu’utu’uni Fakapa’anga 41:

- Ke fai pau ki he kotoa ‘o e ngaahi tu’utu’uni fakangaue ‘a e pule’anga (Tu’utu’uni Kapineti, Tohi Tu’utu’uni ‘a e Komisoni ki he Kau Ngaue Fakapule’anga, ngaahi Tu’utu’uni ‘a e Komisoni, etc.) ‘oku ke pule’i e ngaahi folau fakalotofonua mo e folau ki muli pe fakavaha’apule’anga ‘a e kau ngaue.
- Ke maau e ngaahi tohi fe’unga ke poupu ki he folau ‘o hange ko e:
  - (i) Tohi fakaafe ki he ‘uhinga e folau
  - (ii) Tohi ‘oku fakamatala’i ai e ‘uhinga ki he folau mo hono fuoloa mo e ngaahi fokotu’utu’u ki hono fakapa’anga e folau
  - (iii) Fokotu’utu’u ki he founga e folau, ‘aho mo e taimi
  - (iv) Ko ha ngaahi pep ape fakamatala poupu fekau’aki mo e folau
- Ko e ngaahi totongi folau kuopau ke totongi ia ki he kautaha fakafofonga folau kae ‘ikai ke totongi ki ha tokotaha ngaue pe fakafofonga
- Ko e kau ngaue ‘oku nau folau he fatongia fakapule’anga pea totongi kakato ‘e he pule’anga, he ‘ikai ngofua kenau toe liliu ‘a e fuofua fokotu’utu’u ki he ‘enau folau ‘o ‘ikai ma’u ha ngofua ki ai mei he Pule Lahi e Potungae Pa’anga.

Fakamatala Tanaki 1: Lipooti Pule ‘a e ‘Atita

‘Ofisi ‘o e ‘Ompatimeni mei Mē, 2016 ki Sune 2020 (mahina ‘e 50: ta’u ‘e 4 mo e mahina ‘e 2)

- Kuo pau ke fika’i mo totongi atu e ngaahi pa’anga folau mo e totongi faka’aho ‘o fakatatau ki he lahi e pa’anga kuo tali ‘e he Kapineti pe Pule Lahi ‘o e Potungaue Pa’anga pea fakatatau ki he fokotu’utu’u e ngaahi ‘aho mo e taimi e folau.

Ola ‘o e ‘Atita 05:

- Ko e ngaahi fakamole ki he folau ‘oku fakamalumu ‘i he kulupu fakamole “Folau & Fetu’utaki.” Ko e fakamole lahitaha he kulupu ko eni ko e ngaahi fakamole ki he folau. ‘Oku ha atu ‘i he tepile ko eni ‘a e kotoa e patiseti ki he ngaahi folau, lahi ‘o e fakamole mo e fakatata ‘a e ‘atita.

Fika	Fakaikiiki	Patiseti \$	Lahi e fakamole \$	Me’afua ‘a e ‘atita
1	1201 Folau fakalotofonua	159,982.00	92,182.12	5,931.00
2	1202 Folau ki muli	538,258.00	439,538.75	75,912.50
	Fakakatoa	\$698,240.00	\$531,720.87	\$81,843.50
				15%

- Na’e fe’unga mo e \$754,353.28 ‘a e fakakatoa ‘o e lahi e fakamole ki he kulupu pe kalasi ki he Folau mo e Fetu’utaki lolotonga ‘a e ‘atita. Na’e fakafuofua ki he 70% ‘a e fakakatoa ki he fakamole totonu ki he folau fakalotofonua mo e folau ki muli, ‘o e fakakatoa e fakamole ki he kulupu Folau mo e Fetu’utaki, ‘o mahino ai ko e fefolau’aki ‘a e fakamole lahitaha ‘i he kulupu ki he ngaahi fakamole.
- Na’e fili ‘a e me’afua ‘a e ‘atita (sample) ki he ngaahi fakamole ki he folau fakalotofonua mo muli fakafuofua ki he 10% ‘o e fakakatoa ki he kulupu Folau mo e Fetu’utaki, mei he sisitemi sani pea vakai’i ‘o a’u ki he ngaahi lekooti ‘oku tauhi ‘e he ‘Ofisi ‘o e ‘Ompaitmeni.
- ‘Oku lahi pe ‘a e ngaahi fakamole ki he folau fakalotofonua ki he ngaahi fakamole e folau ‘o fakahoko e ngaahi tala fatongia ki he tukui motu.
- Ko e ngaahi fakamole ki he folau ki muli ‘oku kau ai e ngaahi fakamole ki he kau atu ki he ngaahi konifelenisi, ako fakangaue mo e fakatata ‘a ia na’e kau atu ki ai ‘a e ‘Ompatimeni, Pule Lahi pea pehe ki he ni’ihi ‘o e kau ngaue.
- Na’e kakato pe ‘a e ngaahi tohi lekooti poupu ki he ngaahi folau fakalotofonua mo fakavaha’apule’anga pea fai pau ki he ngaahi Tu’utu’uni Fakapa’anga ‘oku fiema’u.

Fakamatala Tanaki 1: Lipooti Pule ‘a e ‘Atita

‘Ofisi ‘o e ‘Ompatimeni mei Mē, 2016 ki Sune 2020 (mahina ‘e 50: ta’u ‘e 4 mo e mahina ‘e 2)

Akofangatuku 05:

- i. Na’e lelei pe hono siofi e ngaahi fakamole na’e ‘osi tali pea na’e leva’i pe mo e lahi totonu e ngaahi fakamole ki he folau fakalotofonua mo fakavaha’apule’anga mo mapule’i ke nofo pe ‘i loto ‘i he fakangatangata ‘o e fakamole na’e vahe’i ki ai.
- ii. Ko e ngaahi tohi lekooti na’e tauhi ‘e he ‘Ofisi ‘o e ‘Ompatimeni, na’e ma’u mei ai e ngaahi poupu ‘o fakamo’oni’i na’e fai pau ‘a e ngaahi fakamole totonu ki he folau fakalotofonua mo muli, mo e ngaahi Fakahinohino Fakapa’anga.

2.6. Ngaue ‘a e ngaahi me’alele: Fai pau ki he ngaahi Fakahinohino Fakapa’anga 90 (TI 90) mo e Tu’utu’uni ki he kau ngaue ‘a e ‘Ofisi ‘o e ‘Ompatimeni 8.7

‘Oku fiema’u ‘e he Fakahinohino Fakapa’anga 90:

- ‘E toki ngaue’aki pe ‘a e ngaahi me’alele ‘a e pule’anga ki he ngaahi fiema’u faka’ofisi tukukehe ‘a kinautolu ‘oku nau ma’u e monu’ia ke ngaue’aki ‘a e ngaahi me’alele ‘o fakataata mo e Komisoni ki he Kau Ngaue Fakapule’anga (PSC), Tohi Tu’utu’uni: Ngaahi Tu’utu’uni 14.7 & 14.8.
- Kuo pau ki he kau ngaue kuo fakamafai’i ken au faka’uli he ngaahi me’alele fakapule’anga, kenau tauhi ‘i ha tohi loka ‘a e ngaahi lekooti e lele fakangaue kotoa ‘a e ngaahi me’alele fakapule’anga ki he me’alele takitaha.
- ‘Oku fiema’u e tohi loka ‘o e me’alele ke vakai’i ‘e ha ‘ofisa ma’olunga ‘o tau’ataina mei he ‘ofisa ‘oku ne fai hono lekooti, ‘i he taimi kotoa pea fakamo’oni ke fakapapau’i kuo fai hono vakai’i.

Tohi Tu’utu’uni ki he kau Ngaue – ‘Oku hā ‘i he Tu’utu’uni 8.7 (10) ‘e malava ke ngaue’aki fakafo’ituitui ‘e he Tokoni Sekelitali mo e Talekita ‘o e Fakatotolo ha me’alele ‘i he tu’a taimi ngaue, ‘o fakataata mo e ngaahi fiema’u ‘oku ha ‘i he tohi tu’utu’uni.

Ola ‘a e ‘Atita 06:

- Ko e ngaahi fakamole ki hono tauhi e ngaahi me’alele ‘oku ha ‘i he kulupu ki he ngaahi Fakamole ki he Ngaue mo e Monomono.
- ‘Oku tauhi e ngaahi tohi loka ki he ngaahi me’alele takitaha ‘e ono (6) ‘a e ‘ofisi.
- Kuo tauhi pau ‘o fakafonu ‘e he kau faka’uli e ngaahi tohi loka, ‘o kau ai e Pule Lahi, mo e fakaikiiki ki hono ngaue’aki faka’ofisi ‘o kau ai hono fa’a ‘utu.
- Fakataata ki he Tu’utu’uni 8.7, kuo foaki ai ‘e he ‘Ompatimeni e ngofua ki he me’alele ‘a ia ‘oku malava ai ‘a e Tokoni Sekelitali mo e Talekita ‘o e Fakatotolo ‘i he ‘uhinga fakafo’ituitui ‘i he tu’ataimi ngaue, ‘o fakataata ki he ngaahi tu’utu’uni, ‘oku ha he tohi tu’utu’uni.

Fakamatala Tanaki 1: Lipooti Pule ‘a e ‘Atita

‘Ofisi ‘o e ‘Ompatimeni mei Mē, 2016 ki Sune 2020 (mahina ‘e 50: ta’u ‘e 4 mo e mahina ‘e 2)

- ‘Oku toutou fakahoko ‘e he ‘Ofisa ki he Kau Ngaue ‘a hono sivi tau’ataina e ngaahi toki loka pea ne fakamo’oni ai ke fakamahino’i kuo fai e ngaue ni.
- ‘Oku fiefia ke fakaha heni kuo toutou fai hono vakai’i tau’ataina e ngaahi tohi loka ‘o hange koia na’e fokotu’u ‘i he lipooti ‘atita kimu’a.

Aofangatuku 06:

Na’e lelei hono tauhi e ngaahi tohi loka ki hono leva’i e ngaue ‘a e ngaahi me’alele ‘o fakatatau mo e ngaahi fiema’u ‘o e ngaahi Fakahinohino Fakapa’anga ‘oku ngaue’aki.

2.7 Ngaahi fakamole ki he talitali kakai: Fai pau ki he ngaahi Fakahinohino Fakapa’anga (TI 44)

‘Oku fiema’u ‘i he Fakahinohino Fakapa’anga 44:

- Kuo pau ki he ngaahi potungaue mo e va’a fakangaue ‘a e pule’anga ke ‘i ai ha ngaahi fakahinohino fekau’aki mo hono filifili ke ngaue’aki ‘e he kau ngaue ‘enau fakatau.
- Ko e ‘ofisa ngaue tene tokanga’i eni tenau fakapapau’i ‘a hono filifili ‘o e ngaahi kautaha koloa taau ki he potungaue koi a pea he ‘ikai ke uesia ‘e he koloa ‘e ala ma’u pe faingamalie ke taāfataha e ngaahi monū’ia fakatau ki he kau ngaue pe mo honau famili pe kainga ofi.
- ‘E ‘oatu ‘e he ‘ofisa ‘oku ne tokanga’i e ngaahi fakatau ki he Pule Lahi ‘o e Potungaue Pa’anga ‘a e ngaahi fakamatala tataki mahino mo fakaikiiki ki ha fa’ahinga fakamole ki hano talitali pe fakafiefia ‘oku ‘amanaki ke totongi ‘e he potungaue pe va’a fakangaue ‘a e pule’anga:-
  - Pe ‘e totongi ‘e he potungaue ha kava malohi (‘olokaholo), pea kapau koi a, kuopau ke fai pau ki he tukunga ‘oku fiema’u ki aim o e ngaahi fakangatangata totonu.
  - Ko e hā ha lahi fe’unga e ngaahi fakamolee ‘o kapau ‘e fiema’u ki ha ngaahi ouau fakataimi pe fakafonua. ‘I he fekau’aki mo e ngaahi fakaikiiki taau mo e ngaahi ‘uhinga ki he ngaahi fakamole ‘e fakahoko ki ha ngaue tefito ‘o ha ouau fakapule’anga pe fa’ahinga ouau pe.
  - ‘E toki fakangofua ke fai ha totongi ki ha fakafiefia pe talitali kakai ‘o kapau ‘oku ‘uhinga lelei ‘a e fakamole pea taau ki he ouau ‘oku fai.
  - Kuo pau ki he ‘ofisa ngaue ‘oku ne tokanga’i e fiema’u ko eni kene teuteu e ngaahi fakamole ki he fakafiefia pe talitali ‘o fakaha mahino ai mo e lahi fe’unga ‘o hano ngaue’aki ha ‘olokaholo, ‘o kapau ko ia, mo e
  - Ko e ngaahi fakamole ki ha talitali kakai kuo pau ke fakamo’oni’i ‘aki hono pepa fakamatala ‘o kau ai e ngaahi tali totongi, hingoa ‘o kinautolu ‘oku fai hono talitali mo fakafiefia’i pea mo e ‘uhinga ki ai.

Fakamatala Tanaki 1: Lipooti Pule ‘a e ‘Atita

‘Ofisi ‘o e ‘Ompatimeni mei Mē, 2016 ki Sune 2020 (mahina ‘e 50: ta’u ‘e 4 mo e mahina ‘e 2)

Ola ‘a e ‘Atita 07:

Na’e filifili e ngaahi fakamole ki he talitali kakai mei he ngaahi fakamole ‘i he kulupu ‘Fakatau Koloa pe Totongi Ngaue.’ ‘Oku ha he tepile ni ‘a e fakakatoa e patiseti ki he ngaahi fakamole talitali kakai, lahi totonu e ngaahi fakamole mo e me’afua ‘a e ‘atita.

Fika	Fakaikiiki	Patiseti \$	Lahi totonu \$	Me’afua ‘a e ‘Atita \$
1	1422 Talitali kakai	111,500.00	96,301.08	2,794.00
2	1427 Me’atokoni	27,000.00	23,765.22	3,755.00
3	1428 Fakafiefia	9,000.00	1,715.00	0
	Fakakatoa	\$147,500.00	\$121,772.30	\$6,549.00
				(5%)

- Na’e fekau’aki ‘a e ngaahi Fakahinohino Fakapa’anga ki he mahu’ingamalie ‘o e fakamole mo hono ‘aonga mo e taau e ngaahi fakamole ki he talitali kakai ki he ngaahi ouau na’e fakahoko.
- Na’e fakamo’oni ‘a e Pule Lahi ki he ngaahi vausia ‘o e fakamole ki he talitali kakai, ‘o ha mai ai na’e mahino ‘a e taau e fakamole mo e ola pea fenapasi mo e ngaahi taumu’a fai fatongia ‘a e ‘ofisi.
- Na’e toe fekau’aki e ngaahi Fakahinohino Fakapa’anga mo e ngaahi fakangatangata ‘o hono fakatau mai ‘o e kava malohi pe ‘olokaholo pea mo hono tauhi e ngaahi sitoka kava malohi, ‘a ia ‘oku pehe ‘oku ‘ikai fekau’aki ia mo e me’a ni.
- Ko e ngaahi fakamole ki he talitali kakai na’e lahi pe ki hono totongi ‘o e me’atokoni ho’ataa mo efiafi, ti pongipongi mo efiafi, ‘o fekau’aki mo e ngaahi polokalama ako ma’ae kau ngaue, ‘a ia na’e fakaafe’i mai ai e kau lea, fale’i mo e kau ‘a’ahi mei muli na’e fakaafe’i kenau fakahoko e ngaahi ako mo e fakalalakaka fakangaue ma’ae kau ngaue ‘o e ‘Ofisi ‘o e ‘Ompatimeni.
- Na’e ‘ikai ke fakatau ha kava malohi pe ‘olokaholo ‘o tauhi ‘i he ‘ofisi.

Aofangatuku 07:

- Na’e tonu ‘a hoo tokanga’i mo leva’i ‘a e lahi e pa’anga na’e tali ki he fakamole e talitali kakai ‘o ‘ikai laka hake he lahi ‘a e tali.
- Na’e poupu e ngaahi fakamatala tohi na’e faile mo tauhi ‘e he ‘Ofisi ‘o e ‘Ompatimeni ki he lahi totonu e ngaahi fakamole ki he talitali kakai, pea fai pau mo e ngaahi Tu’utu’uni Fakapa’anga na’e fekau’aki tonu mo e kaveinga ni.

Fakamatala Tanaki 1: Lipooti Pule ‘a e ‘Atita

‘Ofisi ‘o e ‘Omiptimēni mei Mē, 2016 ki Sune 2020 (mahina ‘e 50: ta’u ‘e 4 mo e mahina ‘e 2)

2.8 Aleapau felotoi – Ngaahi fakamole ki he ngaue’aki ‘o e ‘ofisi: Faipau ki he Tu’utu’uni Fakapanga 23 (TI 23):

‘Oku fiema’u ‘e he Tu’utu’uni Fakapa’anga 23:

- Ko e ngaahi aleapau pe felotoi kotoa pe kuo pau ke fakahu ‘o fou he Va’a ki he Fakatau (PD) ki he Komiti Fakatau ‘a e Pule’anga (GPC) ke vakai’i mo tali kimu’a pea fakamo’oni ‘a e ngaahi fa’ahi ‘oku kaunga ki ai.
- Ko ha vausia ke totongi atu ke ‘oatu fakataha mo ha aleapau kuo fakamo’oni’i, ka ko ha aleapau pehē kuo te’eki ke fakahū atu ke vakai’i mo tali ‘e he GPC, ‘e fakatatali e vausia koia pea fiema’u e potungaue ke fakahū atu e aleapau ke vakai’i ‘e he GPC pea kapau ‘e tali ‘e toki makatu’unga mei ai hono teuteu’i e totongi.

Ola ‘a e ‘Atita 08:

- ‘Oku ‘i ai e aleapau ‘a e ‘Ofisi ‘o e ‘Omiptimēni ki hono ngaue’aki honau ‘ofisi mo e tau’anga me’alele. Ko e ngaahi fakamole ki he ‘ofisi ko e konga lahi ia e ngaahi fakamole ‘i he kulupu ‘Ngaahi Fakatau ‘o e Koloa mo e Ngaue.’
- ‘Oku ha he tepile ko eni e lahi fakakatoa e patiseti, ngaahi fakamole fakakatoa ki hono ngaue’aki ‘o e ‘ofisi mo e me’afua na’e ngaue’aki ‘e he ‘atita.

Fika	Fakaikiiki	Patiseti \$	Lahi e fakamole \$	Me’afua faka’atita \$
	1413 Totongi ki hono ngaue’aki e ‘ofisi	861,000.00	819,529.19	83,361.18
				10%

- Na’e mahino na’e fai pau ki he lahi e pa’anga na’e tali ko e fakamole ki hono ngaue’aki e ‘ofisi pea ‘ikai ke laka hake ‘i he patiseti na’e tali.
- Na’e kakato e ngaahi tohi lekooti na’e vakai’i ‘e he ‘atita ‘o poupu ki he ngaahi fakamole ki hono ngaue’aki e ‘ofisi mo e tau’anga me’alele.
- Na’e totongi atu hono ngaue’aki e ‘ofisi mo e tau’anga me’alele he mahina takitaha ‘o fakatatau mo e mahu’inga na’e tali ‘i he aleapau.
- Na’e mahino mei he te’eki hano fehu’ia ‘a e totongi tu’upau ki hono ngaue’aki e ‘ofisi mo e tau’anga me’alele talu mei he 2016 ‘a hono tali ‘o e ngaue aleapau ‘e he Komiti ki he Fakatau ‘o e ngaahi Koloa ‘a e Pule’anga (GPC).

Fakamatala Tanaki 1: Lipooti Pule ‘a e ‘Atita

‘Ofisi ‘o e ‘Ompatimeni mei Mē, 2016 ki Sune 2020 (mahina ‘e 50: ta’u ‘e 4 mo e mahina ‘e 2)

Aofangatuku 08:

- Na’e lelei mo tonu ‘a hono leva’i ‘o e pa’anga na’e tali ki he ngaahi fakamole pea leva’i lelei ke ‘oua ‘e lahiange he fakangatangata e pa’anga na’e tali.
- Na’e pou pou e ngaahi lekooti na’e fail emo tauhi ‘e he ‘Ofisi ‘o e ‘Ompatimeni ‘a e ngaahi fakamole na’e fai ki hono ngaue’aki ‘o e ‘ofisi, pea fai pau ki he ngaahi Tu’utu’uni Fakapa’anga fekau’aki mo e tafa’aki ko eni.

2.9 Ngaahi Tokoni: Fai pau ki he ngaahi Tu’utu’uni Fakapa’anga 35 (TI 35) mo e Fika faka’akauni.

‘Oku fiema’u ‘i he ngaahi Fakahinohino Fakapa’anga 35:

- ko e potungaue ‘oku ne ngaue’aki ha pa’anga tokoni ‘e fiema’u ke ‘i ai ha’ane alepau mo ha kautaha pe tokotaha ‘a ia tene ma’u ha pa’anga tokoni ‘e totongi tu’o taha (1) pe ki ai, pe pa’anga tokoni ‘e toutou totongi atu ki ai.
- ‘e totongi atu e pa’anga tokoni ‘o fakatatau mo e ngaahi tu’utu’uni ‘o e alepau ki hono ngaue’aki e pa’anga tokoni.

Ko e fika faka’akauni 15 (account code) ki he pa’anga tokoni ki he ngaue mo hono fakahu atu ‘oku kau ai e ngaahi pale ‘a ua ko e fakamole ‘i he fika 1506.

Ola ‘a e ‘Atita 09:

- Ko e ngaahi fakamole e pa’anga tokoni na’e ‘ikai ke lahi honau mahu’inga ‘o fakataumu’a ki he ngaahi pale ki he fe’auhi mo’ui lelei ‘a e kau ngaue pea ‘ikai fekau’aki ia mo e pa’anga tokoni ‘oku ‘uhinga ki ai ‘a e ngaahi Fakahinohino Fakapa’anga 35.
- Na’e tauhi e ngaahi vausia ki he ngaahi fakamole ki he ngaahi pale pea tuku atu ki he sivi ‘a e ‘atita ‘o pou pou ki he ngaahi fakamole na’e fai.
- ‘Oku ha atu heni ‘a e patiseti fakalukufua, lahi e ngaahi fakamole ‘o ngaue’aki e pa’anga tokoni mo e me’afua na’e ngaue’aki ‘e he ‘atita:

Fika	Fakaikiiki	Patiseti \$	Lahi e ngaahi fakamole \$	Me’afua faka’atita \$
	1506 Ngaahi Pale mo e me’a’ofa	3,400.00	1,200.50	1,200.50
				100%

Fakamatala Tanaki 1: Lipooti Pule ‘a e ‘Atita

‘Ofisi ‘o e ‘Omitatimeni mei Mē, 2016 ki Sune 2020 (mahina ‘e 50: ta’u ‘e 4 mo e mahina ‘e 2)

- Na’e mahino na’e ‘i ai e pa’anga na’e vahe’i ki he ngaahi fakamole ki he ngaahi pale mo e me’a’ofa ‘a ia na’e tokanga’i mo leva’i pea ha ai na’e ‘ikai ke lakahake e ngaahi fakamole ‘i he pa’anga na’e vahe’i ki ai.
- Na’e fakama’opo’opo ‘a e ngaahi fakamole na’e fai ‘o fakatatau mo e fika faka’akauni na’e tuku mai mei he Potungaue Pa’anga mo Palani Fakafonua.

Aofangatuku 09

- i. Na’e poupou e ngaahi lekooti na’e faile mo tauhi ‘e he ‘Ofisi ‘o e ‘Omitatimeni ki he lahi ‘o e ngaahi fakamole ki he ngaahi pale mo e me’a’ofa, pea na’e ‘ikai ke laka hake ‘i he pa’anga na’e tali ke ngaue’aki.

2.10 Totongi ‘o e ngaahi koloa, ngaue pe/mo e fatongia: Fai pau ki he ngaahi tu’utu’uni ‘o e Fakahinohino Fakapa’anga TI 16 mo e ngaahi Tu’utu’uni ki he Totongi ‘o e Koloa ‘a e Pule’anga 2015 mo hono ngaahi fakatonutonu.

‘Oku fiema’u ‘i he ngaahi Fakahinohino Fakapa’anga 16:

- Ko hono totongi e ngaahi koloa, ngaue pe/moe fatongia, kuo pau ke fai pau mo e ngaahi tu’utu’uni ‘a e pule’anga kuo ngaue’aki mai he taimi kotoa.
- Ko e ngaahi totongi e ngaue ‘oku fakapa’anga mei tu’a, kuo pau ke fai ‘o fakatatau ki he ngaahi fakahinohino tefito ki hono totongi e ngaahi ngaue ‘e he kautaha ‘oku nau fakapa’anga.
- Ko e mafai aofangatuku ‘oku ‘i he Komiti ‘a e Pule’anga ki hono Totongi atu e ngaahi Koloa ki hono totongi e ngaahi mahu’inga ‘oku hulu hake ‘i he fakangatangata ‘oku fakaikiiki atu ‘i he Tepile ki he ngaahi fakangatangata ‘o e Totongi e ngaahi koloa.

‘Oku fiema’u ‘e he ngaahi Tu’utu’uni ki he Totongi e ngaahi Koloa ‘a e Pule’anga 2015, mo hono ngaahi fakatonutonu, ko e totongi kotoa ‘a e pule’anga ‘oku laka hake he \$20,000 kuopau ke fai ‘e he Komiti Pule ki he Totongi atu e ngaahi koloa (Central Procurement Unit).

Fakamatala Tanaki 1: Lipooti Pule ‘a e ‘Atita

‘Ofisi ‘o e ‘Ompatimeni mei Mē, 2016 ki Sune 2020 (mahina ‘e 50: ta’u ‘e 4 mo e mahina ‘e 2)

Ola ‘o e ‘Atita 10:

- ‘Oku ha atu he tepile ‘i lalo ‘a e ngaahi koloa na’e totongi atu ‘o fakafou he Va’a Totongi Koloa ‘a e Pule’anga (GPC).

Fika	Fakaikiiki	Patiseti \$	Lahi e ngaahi fakamole \$	Me’afua ‘a e ‘atita \$
	2003 Ngaahi naunau fo’ou	226,565.99	190,075.64	40,595.12
	2004 Ngaahi Komipiuta fo’ou	224,920.00	191,609.27	88,575.00
	2005 Ngaahi me’alele fo’ou	110,300.00	110,241.06	110,241.06
		\$561,785.99	\$491,925.97	\$239,411.18
				48%

- ‘Oku mahino ko e patiseti na’e tali na’e kau ai hono totongi e ngaahi koloa ko eni pea na’e ‘ikai ke laka hake honau ngaahi mahu’inga ‘i he pa’anga na’e tali ki ai e ngaahi fakamole ni.
- Na’e fakamo’oni’i ‘e he ‘atita e me’alele na’e fakatau ‘i Sune 2017, ko e misini pulusi fakalanu (color printer) na’e fakatau ‘i Sune 2018 mo e polokalama fakakomipiuta fo’ou ‘i Sune 2019.
- Ko e ngaahi totongi ‘i he me’afua faka’atita na’e filifili mei he sisitemi sani pea fakamo’oni’i mei he ngaahi lekooti kuo tauhi ‘e he ‘Ofisi.
- Na’e tauhi mo faka’ataa ki he ngaue faka’atita e ngaahi tatau ‘o e ngaahi Tohi Fakangofua mei he Va’a Pule ki he Totongi ‘o e ngaahi Koloa ki he ngaahi koloa kotoa ko eni ‘a e ‘ofisi ‘oku laka hake honau mahu’inga ‘I he \$20,000.

Aofangatuku 10:

- Na’e lelei hono tokanga’i e ngaahi totongi koloa kuo tali pea leva’i e ngaahi fakamole na’e fakahoko ke ‘oua na’a laka hake ‘i he fakangatangata ‘o e pa’anga na’e tali ki ai.
- ko e ngaahi lekooti na’e fail emo tauhi ‘e he ‘Ofisi ‘o e ‘Ompatimeni, na’e poupu ki he ngaahi fakamole na’e fakatau ‘aki e ngaahi koloa ‘a e ‘ofisi pea fai pau ki he ngaahi fakatonutonu ki he ngaahi tu’utu’uni ‘o e fakatau koloa.

Fakamatala Tanaki 1: Lipooti Pule ‘a e ‘Atita

‘Ofisi ‘o e ‘Ompatimeni mei Mē, 2016 ki Sune 2020 (mahina ‘e 50: ta’u ‘e 4 mo e mahina ‘e 2)

2 11. Tauhi e ngaahi fakamatala ki he ngaahi sisitemi pule mo e Tohi Fakahinohino Fakapa’anga: Fai pau ki he kongā TI 109 mo e 110

‘Oku fiema’u ‘i he ngaahi Fakahinohino Fakapa’anga 109 mo e 110 ki he kau ‘ofisa ‘oku ngaue tonu ki he kaveinga ni he potungaue takitaha kenau fa’u, fakahoko mo tauhi e ngaahi tu’utu’uni, founga ngaue mo e ngaahi sisitemi ‘a ia ‘e tokoni kia kinautolu mo ‘enau takitaha Minisita ke ngaue ‘ata ki tu’a ‘o fekau’aki mo hono lipooti e ngaahi fakamatala fakapa’anga, fai pau ki he ngaahi lao mo e tu’utu’uni mo hono pule’i, sivisivi’i mo leva’i ha ngaahi palopalema ‘e ala hoko.

‘Oku fakaha ‘e he Tohi Tu’utu’uni Fakapa’anga ‘a e potungaue ‘a e pule’anga ‘enau ngaahi leva’i fakalotofale ‘oku ngaue’aki ke fakasi’isi’i ha palopalema ‘o ha mole ha pa’anga mo e koloa pea mo ha ngaahi fakamatala fakapa’anga ‘oku ‘ikai falala’anga.

Ola ‘o e ‘Atita 11:

- ‘Oku hounga e ngaue pe ‘a e ‘Ofisi ‘o e ‘Ompatimeni ki hono fa’u ‘a ‘enau Tohi Tu’utu’uni ki he kau Ngaue ‘a e ‘Ofisi. ‘Oku fakaha mahino ‘i he Tohi Tu’utu’uni ko eni ‘a e ngaahi tu’utu’uni fakangaue, founga pea mo hono leva’i mo tokanga’i e ngaue ki hono pule’i ‘o e ‘ofisi. ‘Oku tokanga ‘a e Tohi Tu’utu’uni ki he ngaahi kongā ‘oku fekau’aki tonu mo e ngaahi Fakahinohino Fakapa’anga mo e ngaahi Tu’utu’uni ‘a e Komisoni ki he Ngaue Fakapule’anga.
- ‘Oku fie fakamahino’i heni ‘oku kapui ‘e he Tohi Tu’utu’uni ma’ae kau Ngaue e ngaahi tafa’aki lahi ‘oku fiema’u ke fa’u mo tauhi, neongo ‘oku ‘ikai fakatatau mo e ngaahi fiema’u tefito ‘o e me’a ke fakakau ‘i he Tohi Fakahinohino Fakapa’anga.

Ngaahi uesia

- ‘Oku fakaha mahino ‘i he Tohi Tu’utu’uni Fakangaue ‘a e ‘Ofisi ‘a e malava ‘a e ‘ofisi ke fakahā mai ‘a e ngaue fakataki mo e pule lelei, he ngaue fakapule’anga.
- ‘Oku toe tokoni ‘a e Tohi Tu’utu’uni ki he tu’unga ma’olunga ‘o e fai pau ‘a e ‘Ofisi ki he ngaahi fakamole ‘aki ‘a e pa’anga ‘a e pule’anga.

Aofangatuku 11:

‘Oku katoi ‘i he Tohi Tu’utu’uni ki he kau Ngaue ‘a e ‘Ofisi ‘o e ‘Ompatimeni ‘a e ngaahi tafa’aki lahi ‘oku fiema’u ke fa’u ‘o fakatatau mo e taumu’a ‘o e ngaahi fiema’u ‘i he ngaahi Fakahinohino Fakapa’anga ke pule’i mo leva’i e ngaahi fa’unga mo e founga ngaue. ‘Oku mahino ‘a e fai pau ‘a e Tohi Tu’utu’uni ko eni ki he fiema’u koi a. Kaekehe, ‘oku fiema’u ke fakapapau’i e Tohi Tu’utu’uni ko eni ‘e he Potungaue Pa’anga pe ‘e malava ke hoko ko ha Tohi Tu’utu’uni Fakapa’anga.

Fokotu’u 11:

‘Oku fai pau ‘a e Tohi Tu’utu’uni ki he Kau Ngaue mo e ngaahi fiema’u ‘i he ngaahi Fakahinohino Fakapa’anga ke lekooti mo tauhi ai e ngaahi fa’unga ki hono mapule’i mo leva’i e ngaahi ngaue fakapa’anga. Kaekehe, ‘oku fokotu’u ke fengau’aki mo e Potungaue Pa’anga ke fai hano fakapapau’i ke tali ke hoko ko ha Tohi Tu’utu’uni Fakapa’anga, ‘o fakatatau mo e ngaahi fiema’u ‘a e ngaahi Fakahinohino Fakapa’anga 107.

Tali ‘a e ‘Ofisi ²

Ke toki ma’u mai .....

² Tali ki he Tohi ‘a e ‘Atita (Fakamatala Tanaki 2)

Fakamatala Tanaki 2: Tali ki he Tohi ‘a e ‘Atita

Telefoni (676) 7401455
Fetaulaki’anga e Hala Lelue & Mateialona, Nuku’alofa
Fungavaka 2, Fale ‘o e Sino’i Pa’anga Malolo

24 ‘o Me, 2021

Fika. OMB 14/08/175/21

Mr. Sefita Tangi
‘Atita Seniale
‘Ofisi ‘o e ‘Atita Seniale ‘o Tonga
NUKU’ALOFA

Lipooti Pule ‘a e ‘Atita: ‘Ofisi ‘o e ‘Omiptatimeni mei Me 2016 ki Sune 2020 (mahina ‘e 50: ta’u ‘e 4 mo e mahina ‘e 2)

Ko ho’o mou fika:

Lipooti Fakaangaanga ‘o e tu’unga Fai Pau ki hono ngaue’aki e Pa’anga ‘a e Pule’anga, ‘aho Ma’asi 2021; mo e ii. LC 24/195/21 ‘o e ‘aho 30 ‘Epeleli 2021 mo e Lipooti e tu’unga Fai Pau ‘a e ‘Atita ki he ngaahi fakamole ‘o ngaue’aki e pa’anga ‘a e pule’anga: Lipooti ‘Atita ‘o e ‘Ofisi ‘o e ‘Omiptatimeni mei Me 2016 – Sune 2020, ‘aho ‘Epeleli 2021.

Fakamalo atu ki he ngaahi lipooti fakaangaanga mo aofangatuku ‘a e ‘Atita, ‘Ofisi ‘o e ‘Omiptatimeni ki Me 2016 ki Sune 2020. ‘Oku mau fakamalo atu ki he ngaahi ola ‘o e tu’unga ma’olunga ‘o e fai pau ki hono pule’i ‘o e ngaahi fakamole fakapa’anga ‘a e ‘ofisi. ‘Oku mau fakatokanga’i e ola ‘o e ‘ikai ke fai pau fekau’aki mo e ngaue ‘ovataimi pea ‘e fai hono tokanga’i mo siofi ke fakapapau’i temau fai pau ki ai ‘i he kaha’u.

‘Oku mahino ‘a e ‘ikai ke fai pau ki he ‘ovataimi ‘o fekau’aki mo e ngaahi houa na’e ‘eke ‘o ‘ikai ke hōhoatatau mo e ‘ovataimi na’e hiki ‘i he tohi lesisita ma’u ngaue. Fakatautu ki he Tu’utu’uni 5.5 ‘o e Tohi Tu’utu’uni ma’ae Kau Ngaue ‘a e ‘Omiptatimeni, ki he taimi ngaue ‘oku ‘ikai kamata he 8.30 pongipongi (glide time), ‘e malava ke fakamahino ai ‘a e faikehekehe ‘i he ngaahi houa he tohi taimi. Ko e ‘eke totongi ‘ovataimi lolotonga ‘a e malōlō fakata’u ‘oku ‘ikai fenāpasi ia mo e tu’utu’uni.

‘Oku ou fakahoko atu heni e tatau ‘o e Tu’utu’uni 5.5 mo e Tu’utu’uni 7.15 ‘o e Tohi Tu’utu’uni ‘a e ‘Omiptatimeni, ke faingofua ‘a e me’a ki ai.

Malo ‘aupito,

.....

(Fakamo’oni hingoa) Mrs. ‘Alisi Taumoepeau, KC.

Pule Lahi

Fakamatala Tanaki 2: Tali ki he Tohi ‘a e ‘Atita

5.5 Ngaue ‘i ha taimi kehe me he 8.30 pongipongi (*Glide Time*)

- (1) ‘Oku foaki ki he kau ngaue e taimi ngaue makehe mei he 8.00 pongipongi ki he 9.30 pongipongi. ‘Oku ngofua ki he kau ngaue ke nau ngaue’aki e ‘taimi ngaue makehe’ ko eni ‘i he ngaahi tukunga ko eni:
  - (a) Mei he 8.00 pongipongi ki he 8.30 pongipongi: ka ‘i ai ha tokotaha ngaue ‘oku vave ‘a ‘ene ma’u ngaue ‘e ngofua ke tuku vave ‘a ‘ene ngaue (‘a ia ko e, kau ngaue te nau a’u ki he ngaue he 8.05 pongipongi ‘oku ngofua kenau tuku pe he taimi 4.05 efiāfi.)
  - (b) Mei he 8.30 pongipongi ki he 9.30 pongipongi: ko e kau ngaue ‘e toki a’u ki he ngaue hili ‘a e 8.30 pongipongi kuo pau ke fakakakato ‘a ‘enau taimi he faka’osinga e ‘aho ngaue. (‘a ia, ka a’u ha tokotaha ngaue he 9.00 pongipongi ‘oku ‘amanaki kene toki tuku he 5.00 efiāfi.)
- (2) Ka ‘i ai ha tokotaha ngaue ‘oku ne ngaue’aki e taimi makehe ko eni (*glide time*) ka ‘oku ne fie tuku pe mavahe vave mei he ngaue, kuo pau kene tomu’a fakahā ia ki he ‘Ulu ‘o e Va’a ngaue ‘oku ne ‘i ai kimu’a pea ne toki mavahe.
- (3) Ka ‘i ai ha tokotaha ngaue ‘oku ne toki a’u ki he ngaue kuo ‘osi ‘a e 9.30 pongipongi, kuo pau kene lipooti ki he ‘Ulu ‘o ‘ene Va’a ngaue ke fai ha felotoi ki he tukunga ‘oku ‘i ai ‘o makatu’unga he ngaahi ‘uhinga ko eni:
  - (a) Fuoloa e tomui ‘a e tokotaha ngaue;
  - (b) ‘UHINGA ‘a e tokotaha ngaue ki he ‘e ne tomui;
- (4) ‘E fokotu’u atu ‘e he ‘Ulu e Va’a Ngaue ki he Pule Lahi ‘a e founga ke fakalelei’i ‘aki e tomui ‘a e tokotaha ngaue.
- (5) ‘E fakahoko ‘e he Pule Lahi ‘a e tu’utu’uni aofangatuku.

Fakamatala Tanaki 2: Tali ki he Tohi ‘a e ‘Atita

7.15 ‘Ovataimi

- (1) ‘Oku tu’utu’uni ‘e he Pule’anga ‘a e totongi ‘oku ngaue’aki ki he ‘ovataimi ki he ngaahi ngaue ‘ovataimi angamaheni.
- (2) Kuo pau ke fakapapau’i ‘e he Va’a Tataki Ngaue (CSD) ke fakahā ki he kau ngaue kotoa ‘a e ngaahi fakaikiiki ‘o e tu’utu’uni ‘o e founga ke ngaue’aki ki hono lekooti mo vakai’i ‘a e ma’u ngaue mo e ‘ovataimi kuo fakamafai’i mo ngaue’aki.
- (3) ‘Oku ngofua ki ha ‘ofisa ke ngaue ‘i ha ngaahi houa kehe hili ‘a e ngaahi houa ngaue angamaheni ‘a e ‘ofisi ‘o kapau ‘oku mahino ‘a e fiema’u pea malava pe ke fai tu’utu’uni ki ai ‘a e Pule Lahi kimu’a pea fakahoko e ngaue.
- (4) Ko ha ngaue ‘ovataimi ‘e fakamafai’i ‘e he Pule Lahi ‘oku:
  - (a) Fiema’u ke fai pau ki he ola ‘oku fai ki ai e ‘amanaki ‘o e fiema’u pe ngaue takitaha;
  - (b) Fakangatangata pe ki he fiema’u ko ia; mo e
  - (c) Ke toki kakato he taimi kuo fakafiemaleie ai.
  - (d) Kuo pau ke fakakakato e ngaue ‘ovataimi kotoa ‘i he ‘Ofisi tukukehe kapau ‘oku fekau’aki e ngaue mo e tala fatongia (*outreach*) pe ko hano fakangofua ‘e he Pule Lahi;
  - (e) ‘E kamata ‘a e ngaue ‘ovataimi ‘i he ‘ofisi mei he taimi ‘e a’u ai e ‘ofisa ki he ‘ofisi pea toki ngata he taimi ‘e mavahe ai mei he ‘ofisi.
  - (f) ‘E kamata ‘a e ‘ovataimi tala fatongia mei he taimi ‘e mavahe ai e ‘ofisa mei honau ‘api (pe ko ha feitu’u ‘e ‘ave ia mei ai) pea toki ngata ki he taimi tene a’u ai ki hono ‘api nofo’anga.
  - (g) ‘E kamata ‘a e ‘ova taimi, pe houa ngaue makehe (*glide time*), mei he 4.30 efiāfi ‘o kapau na’e a’u ‘a e ‘ofisa ki he ngaue kimu’a ‘i he 8.30 pongipongi, pe 1.30 ho’atā ‘o kapau na’e livi ‘a e ‘ofisa he houa pongipongi pe vaeua ‘aho pe, PĒ na’e toki a’u e ‘ofisa ki he ngaue hili ‘a e 8.30 pongipongi pe 1.30 ho’ata, ko e taimi ko ia, ke kakato ‘enau houa ngaue ‘e valu (8) pe tolu (3) he ‘aho.

(5) Ngaahi founga ‘o e ‘Ovataimi

- (a) Fakakakato e lekooti fakapepa ki he taimi ‘a e tokotaha ngaue kotoa
  - (i) Ko ha tokotaha ngaue kotoa pe ‘i he ‘Ofisi ‘oku ne fai ha ngaue ‘ovataimi kuo fakangofua, kuo pau kene lekooti ‘a ‘ene taimi ‘i he tohi lesisita ‘o e ma’u ngaue ‘a e ‘Ofisi.
  - (ii) Ke fakakakato e ngaahi pepa angamaheni, ‘oku ha he Fakamatala *Tanaki 8: Foomu Kole ‘Ovataimi*, ‘oku fiema’u ki he ngaue ‘ovataimi ‘a e kau ngaue ‘e fokotu’u atu, fakakakato he taimi totonu pea vakai’i ‘e he ‘Ulu ki he Va’a Ngaue (HOD).
  - (iii) Kuo pau ke fakahū atu e ngaahi pepa ki he ngaue ‘ovataimi ke fai hono tali aofangatuku ‘e he Pule Lahi.
- (b) Totongi atu e ngaue ‘ovataimi
  - (i) Kuo pau ke teuteu’i e ngaue ‘ovataimi kotoa pea fakahū atu ki he Potungau Pa’anga ke fai hono totongi.
  - (ii) Ko e tu’unga ‘o e totongi ‘oku ngaue’aki ki he ‘ovataimi kuo pau ke fakatatau pe ki he ngaahi Tu’utu’uni Fakapa’anga.